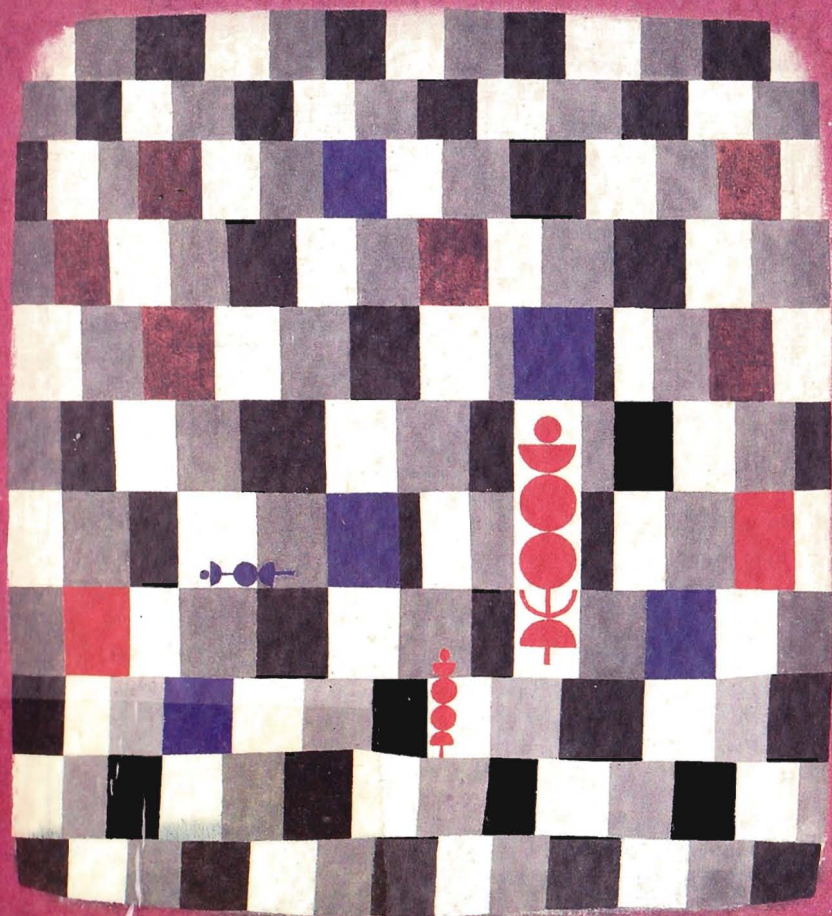

ΚΩΣΤΑΣ
ΑΞΕΛΟΣ

Γράμματα
σ' ένα νέο στοχαστή

MB
170.202232
ΑΞΕ

ΑΝΤΑΣ-ΝΗΜΑΤΑ

Η θεώρηση της μετάφρασης έγινε από τον ίδιο το συγγραφέα.

ISBN 960-256-340-0

Kostas Axelos, *Lettres à un jeune penseur*

© Les Editions de Minuit, 1996

© Εξάντας, 1997

Στο εξώφυλλο: Paul Klee, *Grand Echec*, 1937

Μακέτα εξωφύλλου: Νατάσσα Πάντου, Ιουλία Καραβασίλογλου

ΕΞΑΝΤΑΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗ Α.Ε.

Διδότου 59 – 106 81 ΑΘΗΝΑ – Τηλ. 3804885 – Fax 3813065

ΚΩΣΤΑΣ ΑΞΕΛΟΣ

ΓΡΑΜΜΑΤΑ
σ' ένα νέο στοχαστή

Μετάφραση
ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΔΗΜΑ

ΕΞΑΝΤΑΣ-ΝΗΜΑΤΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΑΡΑΛΗΠΤΗΣ	9
ΠΡΩΤΟ ΓΡΑΜΜΑ	
Αυτό το κέντρο της ολόκληρης σχέσης	11
ΔΕΥΤΕΡΟ ΓΡΑΜΜΑ	
«Δεν είμαστε στον κόσμο»	31
ΤΡΙΤΟ ΓΡΑΜΜΑ	
Το συγκεκριμένο και το αισθητό	43
ΤΕΤΑΡΤΟ ΓΡΑΜΜΑ	
Το ερώτημα του διαφανούς	55
ΠΕΜΠΤΟ ΓΡΑΜΜΑ	
Η φιλία υπό ερώτηση	63
ΕΚΤΟ ΓΡΑΜΜΑ	
Το πολιτικό μετέωρο	77
ΕΒΔΟΜΟ ΓΡΑΜΜΑ	
Λεν υπάρχει τελευταία λέξη	99
ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟ	111

Το πρώτο γράμμα που τιτλοφορείται «Αυτό το κέντρο της ολόκληρης σχέσης» είναι η επεξεργασμένη μορφή μιας ομιλίας που εκφωνήθηκε στο συνέδριο του Διεθνούς Κολεγίου της Φιλοσοφίας με θέμα «Ο Κώστας Αξελός και το ερώτημα του κόσμου», στις 7 Απριλίου 1995 στο Παρίσι.

«Η ερώτηση του διαφανούς» είναι η επεξεργασμένη μορφή ενός κειμένου με τίτλο «Σύντομος στοχασμός για το διαφανές», που αφιερώνεται στην Κατερίνα, και το οποίο δημοσιεύτηκε στη *Sixtus revue*, Λιμόζ, τ. 1, 1994.

ΠΑΡΑΛΗΠΤΗΣ

Τα επτά γράμματα που ακολουθούν δεν είναι γράμματα με τη συνήθη έννοια του όρου και δεν απευθύνονται σε κάποιον συγκεκριμένα ή σ' ένα ειδικό κοινό. Οι παραλήπτες τους δεν είναι στοχαστές άντρες ή γυναίκες, ένας ή πολλοί, νέοι ή γέροι, υποθετικοί ή υπάρχοντες, παρόντες ή μέλλοντες που θα κρύβονταν σε μη τοπολογικούς τόπους του παιχνιδιού του χρόνου, αλλά κυρίως όσοι διακινδυνεύουν να σκεφτούν και να επιχειρήσουν την εμπειρία της σκέψης καθώς επίσης και του αινίγματος που ονομάζεται ζωή. Διαμέσου και επέκεινα του πνεύματος του καιρού, ερωτούν αυτόν για τον οποίο, επειδή ριζικά τον αφορά, αυτό που επιβάλλεται και δίνεται προς σκέψη αποτελεί ερώτημα. Τα γράμματα αυτά προσπαθούν να προσφέρουν ένα είδος προσανατολισμού.

ΠΡΩΤΟ ΓΡΑΜΜΑ

ΑΥΤΟ ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΟΛΟΚΛΗΡΗΣ ΣΧΕΣΗΣ

• Αυτό το κέντρο της ολόκληρης σχέσης που μας ερωτά
Αζητά να ερωτηθεί. Η σκέψη που προτείνεται εδώ
και η οποία δρα εδώ και σαράντα και πλέον χρόνια, αναγνωρίζει το χρέος της έναντι του Χάιντεγκερ και, ακόμη πιο πίσω, μέσω της παγκόσμιας ιστορίας της σκέψης, ως τον κοντινό και μακρινό Ηράκλειτο. Το χρέος δεν μένει άσκεπτο. Οι κύριοι σταθμοί αυτής της πορείας και ο τελευταίος σταθμός της ερωτώνται ριζικά. Αυτή η ερώτηση δεν ικανοποιείται ασκούμενη στο εσωτερικό των ίδιων της των ορίων. Προσπαθεί να συμβάλει στο επόμενο βήμα.

Αυτό που δίνεται προς σκέψη μπορεί να ονομαστεί: αυτό το κέντρο της ολόκληρης σχέσης. Οι λέξεις αυτές είναι δανεισμένες από το σχέδιασμα ενός όψιμου ύμνου του Χέλντερλιν. Στο τέλος του ποιήματος αυτού αναφέρεται «η ολόκληρη σχέση, με το κέντρο της» (*Ganzem Verhältnis, samt der Mitt*). Σε ελεύθερη απόδοση και εκτός των συμφραζομένων του, το απόσπασμα αυτό ενός ποιη-

τικού λόγου μπορεί να χαρακτηρίσει μια απόπειρα σκέψης. Ο τίτλος αυτής της σκιαγραφούμενης απόπειρας δεν θα πρέπει να νοηθεί ως ερώτηση που διερωτάται και ερωτά: ποιο είναι το κέντρο της ολόκληρης σχέσης;

Το απαρέμφατο του ρήματος είμαι (*είναι, Sein*) και η ουσιαστικοποιημένη μορφή του, η μετοχή του ενεστώτος ον (*ον, Seiendes*) και το παράγωγο (*ουσία*), ουσία, υπόσταση, οντικότητα είναι ασφαλώς κύριες λέξεις, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι έχουν εξασφαλίσει την αιώνια ζωή. Ακόμη κι αν είναι εξαιρετικά δύσκολο να μην προφέρουμε και να βάλουμε στο παιχνίδι αυτές τις λέξεις-κλειδιά που διαρθρώνουν κάθε γλώσσα που περιέχει προτάσεις, λέξεις οι οποίες συνδέονται με τους κανόνες της γραμματικής, της σύνταξης και της κατά το μάλλον ή ήττον οντο-λογικής λογικής οι οποίοι καθόρισαν την ιστορία της Δύσης και της μεταφυσικής της, και οι οποίες λέξεις επίσης την καθόρισαν, ακούγεται το κάλεσμα μιας σκέψης που παραμένει έντονα αινιγματική. Μια τέτοια σκέψη προσπαθεί να μας κατευθύνει προς μια παραγωγική υπέρβαση όπου αυτό που υφίσταται την υπέρβαση δεν παύει να διατηρείται, να αναλαμβάνεται, να υπερβαίνεται, και μάλιστα χωρίς κανένα διαλεκτικό πυροτέχνημα. Ξεπέρασμα και υπέρβαση, το τι γίνεται αυτό που ξεπερνιέται, αυτό που ξεπερνάει και σε ποια διάσταση, αυτό που μεταμορφώνεται ή βρίσκει το τέλος του χωρίς ξεπέρασμα, να τι δημιουργείται ξεκινώντας από ένα κέντρο ερωτών και ερωτώμενο.

Το είναι που λέμε ή σκεπτόμαστε, αποκαλύπτουμε ή θέτουμε, στην παρουσία του ή μέσω της λήθης του, και όλες οι εμβληματικές μορφές του καθώς επίσης και όλες

οι ερμηνείες που έχουν δοθεί γι' αυτό, αναδύεται και είναι κρυμμένο. Κρύβεται το ίδιο μέσα στη σχέση άνθρωπος-κόσμος*, στο είναι και το γίγνεσθαι της σχέσης αυτής. Το είναι δεν είναι ούτε η πρώτη ούτε η τελευταία λέξη του αινίγματος. Εκδηλώθηκε ως κέντρο και έννοια παντός του όντος, παραμένοντας διαρκώς σε απόσυρση, και γνώρισε κάποιες μεγάλες μεταμορφώσεις. Εδώ και ορισμένο καιρό έχει αρχίσει να φθίνει, σαν να είχε εξαντλήσει όλες τις δυνατότητές του, αλλά φθίνω δεν σημαίνει παρακμάζω. Αυτή η «τελική» κατάσταση στην οποία βρισκόμαστε, το τέλος της ιστορίας, του είναι, της φιλοσοφίας, για το οποίο έχουμε ήδη μιλήσει, δεν σημαίνει έναν απλό σταθμό, μια εκπλήρωση, μια ολοκλήρωση. Το τέλος σημαίνει ταυτόχρονα κλείσιμο και εκπέμπει σήματα προς ένα άνοιγμα που μας καλεί, που ασυνείδητα περιμένουμε και που θα έχει μια άλλη μορφή. Το τέλος παραμένει ανοικτό –κρυφά– σε ό,τι πάει πέρα από αυτό. Παρατείνεται επ' αόριστον, γιατί όλα μένουν ατελή και συνεχίζουν να διαιωνίζονται, δεδομένου ότι καμιά αποπεράτωση δεν είναι οριστικά τελειωτική. Επιδιώκουμε διαρκώς να διαχειριζόμαστε και να επισκευάζουμε τα πάντα με τη βοήθεια της δεσπόζουσας τεχνικής, η οποία είναι επίσης απεριόριστη. Όντα και πράγματα καθηλώνονται, πράγμα το οποίο δεν τα εμποδίζει να είναι διαρκώς κινητοποιη-

* Η λέξη κόσμος σημαίνει εκ προοιμίου, όταν χρησιμοποιείται από το συγγραφέα του βιβλίου αυτού, περισσότερα και άλλα πράγματα από το σύνολο αυτού που είναι. Είναι γραμμένη με πλάγια όταν πρέπει να σημειωθεί περισσότερο το ξετύλιγμά του ως ξετύλιγμα.

μένα, και συνεχίζουν την πορεία τους – πνέοντας τα
λοίσθια. Ο χωροχρόνος του διαρκούς τέλους της ιστο-
ρίας μπορεί να εκταθεί και να ορίσει ένα χρόνο πολύ
μακρύ, ευρύτερο και μακρύτερο απ’ ό,τι η ίδια η ιστο-
ρία. Στον αστερισμό αυτόν όλα παραμένουν σε διαμά-
χη. Διαρκές και προορισμένο να διαρκέσει σχεδόν ατε-
λεύτητα αλλά όχι ατελείωτα, το συνεχιζόμενο τέλος της
ιστορίας και της φιλοσοφίας εμπεριέχει τουλάχιστον
κάτι σαν έναν άλλο προσανατολισμό. Επί του παρό-
ντος, όλες οι ερμηνείες και όλες οι «πραγματικές» και
«πνευματικές» μετατροπές που πραγματοποιούνται και
έχουν το μέλλον μπροστά τους δεν οδηγούν σε ριζική
μεταμόρφωση. Δεν φαίνεται να μας έχει δοθεί ένα άλλο
«πεπρωμένο». Η πορεία του κόσμου, από την οποία
δεν λείπουν δονήσεις και θύελλες, συνεχίζεται χωρίς το
ερώτημα του *κόσμου* να ενδιαφέρει και πολύ κόσμο.
Δεν είναι σίγουρο ότι αυτό που εκτυλίσσεται ακόμη μέ-
σα στην ιστορία και εκπέμπει σήματα προς εμάς σαν
πέρα από το τέλος του θα είναι κάτι σαν εποχή, δηλαδή
το μετέωρο μιας έννοιας. Οι προηγούμενες εποχές –ανα-
τολικές και ασιατικές, ελληνική, ρωμαϊκή, εβραϊκή, χρι-
στιανική, σύγχρονη ευρωπαϊκή ή ακόμη το πρελούδιο
της πλανητικής μας εποχής, που κλείνει την ιστορία της
μεταφυσικής και περιέχει τα σχεδόν παράνομα σπέρ-
ματα της μετα-ιστορίας– έπαιζαν όλες με αφετηρία ένα
κέντρο περιέχον έννοια και αλήθεια, πράγμα το οποίο
δεν εμπόδιζε καθόλου την περιπλανώμενη πορεία τους.
Για κάθε εποχή υπήρχε ένας ορίζοντας ερωτήσεων και
απαντήσεων πιθανών και αναγκαίων. Όλα δεν είναι
πάντοτε και παντού προσιτά. Τα όρια, τα περιγράμμα-

τα, το ύφος του εποχιακώς εφικτού είναι δεσμευτικά. Ο ορίζοντας, την ίδια στιγμή που ανοίγει, κλείνει και μας εγκλείει στο εσωτερικό αυτού το οποίο ορίζει. Οι υπερβάσεις τιμωρούνται, επαναφέρονται στην τάξη.

Δεδομένου ότι δεν είναι ούτε η πρώτη ούτε η τελευταία λέξη για μια σκέψη που δεν είναι πια μεταφυσική, το είναι και όλοι του οι σχηματισμοί εξακολουθούν ωστόσο να δρουν και να λειτουργούν μέσω της γλώσσας στο σύνολό της. Αλλά η παρουσία του όντος τίθεται εντός εισαγωγικών. Το ρήμα είναι, η κατηγορηματική πρόταση ή ακόμη και η θεωρησιακή πρόταση —όπου υποκείμενο και κατηγορούμενο ανταλλάσσουν τους ρόλους τους— δεν συνιστούν μια ριζική προέλευση, μια ακλόνητη δομή, ένα έσχατο καταφύγιο. Χωρίς να σβηστούν, να αποκλειστούν, να εκμηδενιστούν, μπορούν να βρουν τη θέση τους μεταμορφωμένα. Μπορούν να εξισωθούν με ό,τι προηγείται αυτών όπως και με ό,τι τα υπερβαίνει. Η σχέση άνθρωπος-κόσμος τα περιέχει, κάνοντάς τα στο έπακρο προβληματικά. Βυθισμένοι σ' αυτή τη σχέση η οποία, περισσότερο από ιστορία ή γίγνεσθαι, εκδηλώνεται μέσα και μέσω των μεταμορφώσεών της, το είναι (του όντος ή το είναι ως είναι), το μη είναι (το μηδέν ή το τίποτα) χάνουν τη σχεδόν απόλυτη πρωτοκαθεδρία τους και αυθεντία τους. Η οντο-λογική ή οντο-λογική ισχύς τους, ρητή ή όχι, η οποία σείεται εκ βάθρων, τίθεται ριζικά υπό ερώτηση από ένα παιχνίδι το οποίο, ακτινοβολούν κέντρο, τις υπερβαίνει. Μ προς σ την αδυναμία της μη προσφυγής στο ρήμα είναι, μια άλλη δυνατότητα δουλεύει υπογείως μια άλλη γλώσσα για να πει τον κόσμο. Εναπόκειται σ' εμάς να παρακο-

λουθήσουμε προσεκτικά τα σήματα και τις ενδείξεις που εμφανίζονται εδώ κι εκεί.

Η επεξεργασία ενός ακούσματος και μιας γλώσσας δεν είναι ζήτημα απόφασης. Όπως είδαμε, το πέρασμα από τη συνήθη στη θεωρησιακή πρόταση δεν αλλάζει ριζικά την ερώτηση. Η κυριαρχία του συνδετικού *εστί* ασκείται αμείλικτα και θα συνεχίσει το δρόμο της. Όλα συμβαίνουν σαν να είναι ή να ήταν αναπόφευκτη, μοιραία. Η ερώτηση που μας θέτει η ανάγκη να υπερβούμε αυτό που διαρθρώνει τη συνήθη γλώσσα, ανατρέχοντας σε αρχέγονους λόγους, διακινδυνεύοντας ένα λόγο ανοικτό στο μέλλον, δεν μπορεί παρά να μείνει ανοικτή. Το θέμα δεν είναι απλά και μόνο να συγκεντρώσουμε σε μια κίνηση την εμπειρία και την προκατηγορηματική, κατηγορηματική και μετακατηγορηματική σκέψη.

Η ανάγκη του επόμενου βήματος γίνεται ασφαλώς αισθητή. Ωστόσο το θέμα δεν είναι να θέλουμε να το ολοκληρώσουμε, αλλά να σκάψουμε, στα πλαίσια του αδύνατου και αυτού του ελάχιστου του κόσμου, το μονοπάτι μιας σκέψης βασισμένης όμως σε μια πιο παραγωγική δυνατότητα. Ακόμη κι αν εξακολουθεί να χρησιμοποιεί το συνδετικό ρήμα *εστί*, αυτό είναι μεταμορφωμένο, σαν να είναι ακυρωμένο και να υπερβαίνει τον εαυτό του. Δεν απαλλασσόμαστε από το καθήκον που μας αναλογεί προσπαθώντας να περάσουμε από μια κατασκευή της κλασικά συντακτικής φράσης σε μια παρατακτική κατασκευή. Ένας γλωσσικός ρυθμός πολύ πιο μυστικός μας καλεί, όχι για να μας επιβάλει έναν τύπο επικοινωνίας και έκφρασης του οποίου η γλώσσα θα ήταν το τελειοποιημένο όργανο, αλλά για να επιχειρήσουμε να

ακούσουμε και να πούμε, εντεύθεν και εκείθεν του είναι, το παιχνίδι που διασχίζει άνθρωπο και κόσμο.

Το τόσο αναζητούμενο και τόσο συγκαλυμμένο είναι λέει λιγότερα απ' ό,τι ο κόσμος. *Κόσμος* εδώ δεν σημαίνει το σύνολο αυτού που είναι, το όλον που σχηματίζεται από τη φύση και την ιστορία. Δεν είναι, δεν υπάρχει, αλλά ξετυλίγεται. Απευθύνεται σ' εμάς, μας αναζητά και αποσύρεται, αρνείται να μας δοθεί. Και παίζει κατ' αυτόν τον τρόπο με τον άνθρωπο, ο οποίος, κι αυτός επίσης, δεν είναι ένα είναι ή ένα ον, αλλά «συντίθεται» μέσω του παιχνιδιού που τον διασχίζει. Ο άνθρωπος δεν είναι το θεμέλιο του εαυτού του. Άνθρωπος και κόσμος δεν είναι ούτε ένα ούτε δύο. Κανένας από τους δύο δεν είναι ο άλλος, όμως κανένας δεν μπορεί να παίζει χωρίς τον άλλο. Αποτελούν μια ενότητα, μια μη ίση ταυτότητα. Ο καθένας τους αναφέρεται στο άλλο και το αυτό παιχνίδι, γεμάτο εσωτερικές εντάσεις, συγκεράζει το ένα με το άλλο, όχι χωρίς δυσαρμονία. Το κέντρο αυτής της ολόκληρης σχέσης δονείται και παραμένει τρέμον. Το κέντρο αυτό προσφέρεται σ' εμάς, σ' εμάς που το σκεφτόμαστε και το «οικοδομούμε», ενώ παράλληλα συγκαλύπτεται. Κατ' ουδένα τρόπο δεν είναι ένας τρίτος όρος που θα προσετίθετο στο παιχνίδι του κόσμου και στο παιχνίδι του ανθρώπου, αλλά η ίδια η δόνηση της ολόκληρης σχέσης. Θαρρείς επέκεινα της παρουσίας-απουσίας, αυτό το κέντρο εγκαθιδρύει ταυτόχρονα κόσμο-και-άνθρωπο, στην απαρέγκλιτη σχέση όπου όλοι και όλα μαζί παίζουν το ίδιο παιχνίδι. Αυτό το κέντρο δεν είναι άλλο από το αυτό που ενέχει τη διαφορά, χωρίς να γίνεται ταυτόσημο εξαντλούμενο

στην ταυτολογία του. Στην ορμή τους, στην κίνησή τους που δεν σημαίνει την απλή πορεία του τρισδιάστατου χρόνου, άνθρωπος και κόσμος δεν μπορούν να αποφύγουν την άβυσσο που τους κατοικεί και όπου κατοικούν. Η άβυσσος υπάρχει πάντοτε, καθώς επίσης και η σχεδόν ανεπίσχετη τάση που αποσκοπεί στην πλήρωσή της. Έννοια και αλήθεια αναδύονται μέσα της και καταβαρυνώνονται μέσα της. Έτσι, δεν παύουμε να είμαστε σε κίνδυνο και, πολύ βαθύτερα, να ελκόμαστε απ' αυτόν. Η άβυσσος είναι πιο βαθιά από τον όλεθρο. Πρόκειται για άλλο όνομα του αρχέγονου χάους. Αδιαχώριστη απ' αυτό που αναδύεται από το χάος, δεν αφήνεται τεχνικά να οργανωθεί από τη μια άκρη ως την άλλη, όποιες κι αν είναι οι προσπάθειές μας για να τη διαχειριστούμε πέρα ως πέρα. Αρχή και τέλος του κάθε είναι, του κάθε σκέπτεσθαι, του κάθε πράττειν, η άβυσσος απ' όπου αναδύονται άνθρωποι και κόσμοι – χωρίς να μπορούμε να εξηγήσουμε αυτή την ανάδυση ούτε και το τέλος όλων των αστερισμών– δεν μπορεί να δαμαστεί. Όσο για τον όλεθρο, στον οποίο γυρίζουμε την πλάτη και που είναι πάντα μπροστά μας, κρατάει καλά σφραγισμένο το μυστικό του. Σήμερα, και όχι μόνο σήμερα, οι άνθρωποι που έχουν γίνει πλανητικοί μοιάζουν να είναι οι επιζήσαντες ενός ολέθρου που έχει ήδη συντελεστεί και τον οποίο θέλουν να κυβερνήσουν. Και μάλιστα κυβερνητικά. Εμπρός για τον κυβερνοκόσμο. Σ' έναν κόσμο αποσυναρμολογημένο. Πράγματι, οι άνθρωποι επεξεργάζονται νέα συστήματα που ανοίγουν άλλες δυνατότητες, χωρίς ωστόσο να αποφεύγουν την αποτυχία που πλήττει κάθε επιτυχία.

Η ολόκληρη σχέση ανάμεσα στο παιχνίδι του ανθρώπου και το παιχνίδι του κόσμου, τα οποία εμπνέονται από το ίδιο συγκαλυμμένο κέντρο, δεν εμποδίζει να είναι όλα αποσπασματικά. Κάθε απόσπασμα ανήκει στον κόσμο, αλλά ο κόσμος δεν εξαντλείται σε κανένα από τα αποσπάσματά του. Ταυτόχρονα, έστω στο εμπειρικό ονομαζόμενο επίπεδο, ο αύξων κατακερματισμός συμβαδίζει με τη δομή και τη διαδικασία μας παγκοσμιοποίησης, οι οποίες μας αποκρύπτουν τον κόσμο και την παγκοσμιοποίησή του. Κάθε γνώση, κάθε τεχνογνωσία δεν σχηματίζουν τόσο μια συνολική σύλληψη της «πραγματικότητας», αλλά εγκαθιδρύουν μια σχέση με το ανοικτό Όλον, σχέση περίεργη ακόμη κι αν αφορά μια πτυχή της πολυδιάστατης και διασπασμένης «ολότητας». Η σκέψη, από πλευράς της, προσπαθεί να αναλάβει την ολόκληρη σχέση ως έχει, με το αναπόφευκτα διαφεύγον κέντρο της. Προσπαθεί να αναγνωρίσει τον αποσπασματικό χαρακτήρα όλων όσα την αφορούν, αναπόσπαστο «μέρος» κι η ίδια μιας ενότητας μάλλον πιαρά μιας ενοποίησης. Προσπαθεί να αναλάβει την πολλαπλότητα του Ενός και την ενότητα του πολλαπλού, χωρίς ενοποιητική βούληση και χωρίς διαμερισμό. Η εργασία της συνίσταται στο να αναλαμβάνει αυτό που της έχει ανατεθεί. Ανοίγοντας στον κόσμο και ανταποκρινόμενη στο άνοιγμά του, δεν εξαντλείται στην αναζήτηση μιας μονο-ολότητας χαμένης ή ξεχασμένης. Μπορεί να μην παραμένει βασισμένη στο Είναι. Το είναι το ίδιο, ως είναι, με την έννοιά του, την αλήθεια του και την τοπολογία του, δεν έλαμψε ποτέ. Ως είναι, υπήρξε ανέκαθεν συγκαλυμμένο, αποτραβηγ-

μένο. Όλη η προσοχή πήγαινε στο είναι του όντος, ενώ είναι και ον έμεναν επίσης συγκαλυμμένα. Συνεπώς θα πρέπει να αποχαιρετήσουμε ένα είναι, το Είναι που δεν ήταν ποτέ, που δεν φανερώθηκε. Γιατί το Είναι δεν ξετύλιξε ποτέ την παρουσία του, την ουσία του, δεν έδωσε ποτέ κατάλυμα και χώρο. Αυτό που πρέπει πρώτα απ' όλα να σκεφτούμε δεν είναι η απόσυρση του είναι, απόσυρση που δεν έπαιψε ανέκαθεν να παραμένει η ίδια σε απόσυρση, αλλά το αίνιγμα του κόσμου στο οποίο αναδύεται και καταβαραθρώνεται κάθε «είναι». Αρχέγονος και έσχατος, ο κόσμος στην παγχρονικότητά του, καθώς και ό,τι αιωρείται μέσα του και διαμέσου του, θα μπορούσε να μας προσφέρει μια περιπλανώμενη διαμονή, η οποία διαρκώς αναρροφάται από το κενό. Το καθήκον δεν συνίσταται στο να τον ξαναβρούμε, να τον ξανακατάκτήσουμε ή να τον καταλάβουμε, αλλά να συμπέσουμε στοχαστικά και παραγωγικά με το αινιγματικό του κέντρο που μας περιέχει. Ο άνθρωπος, η μάλλον το παιχνίδι διαμέσου του, το οποίο διακινδυνεύει την ανάληψη αυτής της αντιστοιχίας, πριν, κατά τη διάρκεια και μετά την εξατομίκευσή του, αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του κόσμου, δηλαδή του παιχνιδιού του. Ωστόσο αυτή η εξατομίκευση –αυτή η διαφορά, αυτή η απόσταση– «είναι» η πηγή της οδύνης του, των βασάνων του και των δυστυχιών του, του ακόρεστου ανικανοποίητου και της αγωνίας του. Απομονωμένος, αν είναι δυνατόν, από τον κόσμο, ο άνθρωπος ως άτομο καταρρέει πάνω στον εαυτό του, δεν μιλάει παρά μόνο για τον ίδιο, πάλι στον ίδιο. Αλλά ο άνθρωπος δεν μπορεί να μείνει ένα άτομο χωρισμένο από την ανθρώπινη

κοινωνία. Και μάλιστα, για να μπορέσει το παιχνίδι του ανθρώπου να συμβεί μέσα στο χρόνο και το χώρο, απαιτείται και ένας κόσμος και ο κόσμος. Δεν είναι πλέον δυνατόν να αρπαζόμαστε από τη θέση της κυρίαρχης υποκειμενικότητας, της αυτοσυνείδησης, η οποία είναι εν μέρει πραγματική, και ούτε είναι δυνατόν να γυρίζουμε πίσω. Ωστόσο ο πειρασμός του ανθρώπου να ταυτιστεί απόλυτα με τον κόσμο, ύπατο ανέφικτο, σπάει και φθείρει την αποκαλούμενη ανθρώπινη ζωή. Ξεπερνάω τη θέση της υποκειμενικότητας δεν μπορεί να σημαίνει την ανυψώνω. Δεν είμαστε υποχρεωμένοι να την τοποθετήσουμε σ' ένα υψηλότερο επίπεδο, αλλά να τοποθετηθούμε εμείς σ' ένα άλλο επίπεδο. Αυτό το επίπεδο δεν είναι άλλο από το επίπεδο του κόσμου, ο οποίος, χωρίς να έχει αποτελέσει ρητώς ερώτημα στις άλλες εποχές, δεν μοιάζει να απασχολεί την πλανητική — περιπλανώμενη, συνολική, προγραμματική και ισοπεδωτική — εποχή.

Το κέντρο αυτής της εποχής που διέπεται από την πλανητική τεχνική — όλες οι επιστήμες είναι τεχνικο-επιστήμες — επιβάλλει τους ρυθμούς του και λειτουργεί πλήρως και εν κενώ. Δεν είναι ο άνθρωπος που χρησιμοποιεί το εργαλείο, και κάτι παραπάνω από εργαλείο, παιχνίδι της συνεχώς αναπτυσσόμενης τεχνικής. Ο άνθρωπος εμπαίζεται και ο ίδιος από αυτό που φαντάζεται ότι μπορεί να εξουσιάσει. Η τεχνική τοποθετείται στο κέντρο της σχέσης άνθρωπος-κόσμος. Η κεντρική της θέση δεν καταφέρνει να την απαλλάξει από την υποκέντρωση, και δεν παύει επίσης να είναι έκκεντρη. Τοποθετημένη στο κέντρο της ολόκληρης σχέσης που

διαφεύγει, το ίδιο της το κέντρο δεν αποκαλύπτεται. Έτσι, όλα είναι διαρκώς σε κρίση, και κάθε κριτική παραμένει ραιβή και εξαντλείται σε μικρές μάχες με αντιπάλους γενικώς φαντασιακούς. Κριτικός εταίρος του παιχνιδιού της τεχνικής, ο άνθρωπος δεν μπορεί να αποτινάξει το ζυγό της τεχνικής και ακόμη λιγότερο να διεισδύσει στο μυστικό της. Κλείσιμο και άνοιγμα, η τεχνική περιπέτεια διαφεύγει τόσο από τους διάφορους κομπορρισμούς όσο και από τις ανεπαρκώς ριζικές επαναστάσεις, ενώ το όνειρο μιας «ολικής» επανάστασης εξακολουθεί να υφίσταται. Η παγκόσμια ιστορία, που δεν κατορθώνει να φτάσει στο τέλος της, δεν βλέπει να ανατέλλουν παρά μόνο μεταρρυθμίσεις, διαρκώς νέες μεταρρυθμίσεις. Οι σπασμοί της πάσχουν από έλλειψη εμβέλειας και βάθους. Εκτυλίσσεται επίσης ως επινόημα και μύθος, και ακόμη και τα σκληρά στοιχεία και οι πλευρές της βιώνονται μέσα σ' ένα είδος φαντασμαγορίας που συγχέει πραγματικό και φανταστικό, χωρίς να γνωρίζουμε τι είναι το ένα και τι το άλλο και ακόμη λιγότερο τι είναι αυτό που διαπνέει την ενότητά τους. Η έλλειψη βάσης, τόπου, ο κλεισμένος χρόνος που επιθέτει το σημάδι του ακόμη και σε ενδεχόμενες εκπλήξεις, θα μπορούσαν ίσως να οδηγήσουν τους περιπλανώμενους που είμαστε σε μια τοπολογία του μη τόπου, σε μια χρονολογία μη αντικειμενοποιητική, πράγμα το οποίο απαιτεί μια κατανόηση του χωροχρόνου και του παιχνιδιού του, άλλο όνομα του παιχνιδιού του κόσμου που δεν εστιάζεται πλέον στο παιχνίδι του Είναι και της συγκάλυψής του. Η σκέψη φέρει το ερώτημα του κόσμου ο οποίος την φέρει. Χωρίς σκεπτόμενο λόγο

δεν υπάρχει κόσμος ως κόσμος, δηλαδή δεν τίθεται το ερώτημα του κόσμου, αλλά ο κόσμος δεν είναι ταυτόσημος με τον κόσμο, ούτε ο κόσμος είναι ταυτόσημος με τη σκέψη. Η μεταφυσική σκέψη δεν άφηνε μόνο άσκεπτο το Είναι ως είναι (τόσο στην εμφάνισή του όσο και στη συγκάλυψή του), καθώς ήταν βασισμένη στο ον (ως έχει και στο σύνολό του). Θυσίαζε ταυτόχρονα και το Είναι και το αισθητό ον στο υπεραισθητό ή νοητό ον. Η κοίτη του δυϊσμού σκάφηκε με βάση τους μοιραίους διαχωρισμούς –ύλη-πνεύμα, ψυχή-σώμα, ελευθερία-αναγκαιότητα, θεωρία-πρακτική– οι οποίοι ενίοτε κατέχουν έναν αποκαλυπτικό ρόλο. Σ' αυτόν αντιτίθεται, σχηματικά πάντοτε, ο μονισμός και, μέσα στη γενικευμένη δυσαρέσκεια, επιχειρούμε να βρούμε καταφύγιο στον πλουραλισμό. Ο στόχος μιας κεντρικής σκέψης είναι διαφορετικός: σκέφτεται το κέντρο απ' όπου ξεκινούν και προς το οποίο συγκλίνουν οι ενότητες και οι διαφορές. Πρέπει προσφυώς να ειπωθεί ότι μέσω της ενότητας και των αντιθέτων που αναδύονται είναι απαραίτητο να διατηρηθεί και η ενότητα και η δύναμη των αντιθέτων. Αυτό το λέγειν σε συνδυασμό με ένα πράττειν απαιτεί μια γλώσσα αναπόφευκτα πολύφωνη. Ο εν λόγω στόχος δεν είναι ένας θεωρητικός στόχος που επιτελεί ο θεωρητικός άνθρωπος, και ο οποίος αντιστοιχεί, κατά το μάλλον ή ήττον, σε μια πρακτική. Ούτε και το σημείο αναφοράς, αυτό το ανεπίλυτο διαρκώς αίνιγμα, στηρίζεται στη μόνη και δήθεν επιτακτική πρακτική. Η σκέψη-δράση, αξεχώριστη από μια πράξη που είναι ήδη διαρκώς διαμορφωμένη από αυτό του οποίου είναι η πράξη, δεν εγκυμονεί μια γνώση επιστημονικού τύ-

που, αλλά απαιτεί αντοχή για την εξακολούθηση μιας ζωής και μιας σκέψης που δεν είναι ούτε ξεχωριστές ούτε ταυτόσημες, και ωστόσο αναδύονται από ένα κοινό κέντρο προβληματισμού. Στη διάρκεια της αναζήτησης ενός κέντρου ακατάπαυστα φευγαλέου, δεν εξαρτάται από εμάς να αποφύγουμε την οδύνη και τον πόνο, τη δυστυχία και την εξάρτηση.

Η σχέση με τον εαυτό μας και με τους άλλους, δεδομένου ότι ο εαυτός μας δεν είναι υποκείμενο και οι άλλοι δεν είναι αντικείμενα, η οποία πηγάζει από το κέντρο της σχέσης άνθρωπος-κόσμος, είναι και παραμένει αποφασιστική. Στην ανοικτή σπείρα του χρόνου, όπου είσοδος και κατάληξη χαρακτηρίζουν αμφότερα ταυτόχρονα την «αρχή» και το «τέλος», διαδραματίζεται το παιχνίδι του ανθρώπου και ακόμη περισσότερο του κόσμου. Αυτή η σπείρα της παγκρονικότητας δεν δημιουργείται από τους ανθρώπους, αλλά δεν μπορεί να ξετυλιχτεί ως τέτοια παρά μόνο με τους ανθρώπους, γιατί δεν μπορούμε να δούμε πώς θα ξετυλιγόταν χωρίς τους ανθρώπους – χωρίς εμάς. Ο ολόκληρος χρόνος ο οποίος περιέχει σε κάθε μία από τις στιγμές του τις τρεις του διαστάσεις είναι η συγκαλυμμένη εκδήλωση του κέντρου για το οποίο μιλάμε, όπως επίσης και το κέντρο που εμφανίζεται και αποσύρεται είναι η συγκέντρωση του χρόνου. Από ένα μη χαοτικό αρχέγονο χάος, από ένα βάραθρο και μια άβυσσο ακόμη πιο αρχέγονη, που μπορούν να ονομαστούν μηδέν, αναδύεται το κέντρο, η δέσμη που κρατάει συνδεδεμένες όλες τις εξελίξεις, χωρίς να ξεφεύγει από τις εκρήξεις και τις διαρρήξεις. Είναι δύσκολο να αποδοθεί το σύνολο του ξετυλίγματος και όχι μόνο της εξέλι-

ξης ή της κίνησης. Ασφαλώς μπορούμε να ξεκινήσουμε από μια πρωτόγονη ύλη-ενέργεια σε διαρκές γίνεσθαι η οποία καταλήγει ύστερα από πολλές μεταμορφώσεις στους ιστορικούς ανθρώπους – στους λόγους τους και στις πράξεις τους. Ωστόσο μόνο μετά από κάποια κατάληξη διακινδυνεύει τον αντίθετο δρόμο για να φτάσει στην «αρχή» για την οποία μιλάμε. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι δυο άκρες της σπείρας είναι ταυτόχρονα αναχώρηση και άφιξη. Παρελθόν, παρόν, μέλλον χαρακτηρίζουν κάθε τόπο και στιγμή της μεγάλης σπείρας, της οποίας η «αρχή» και η «κατάληξη» είναι διαρκώς εκτεθειμένες στο μέλλον. Η γλώσσα αυτή απαιτεί περαιτέρω επεξεργασία. Ο προσανατολισμός του συνόλου και των διαστάσεών του πρέπει να ειπωθεί μέσω των μεταμορφώσεων του χωροχρόνου και όχι με βάση τη μια ή την άλλη συνιστώσα του ολόκληρου σχήματος – λόγος, θείο, φύση, ανθρώπινη ιστορία– θεωρούμενη ως το θεμέλιο. Αυτό το οποίο πρέπει να ερωτηθεί είναι το κέντρο απ' όπου πηγάζουν και η κεντρική ερώτηση – κέντρο που δεν έχει ανάγκη από θεμέλια και γίνεται αντιληπτό μόνο χάρη στην ερμηνεία– και οι διαφοροποιημένες ερωτήσεις. Η επεξεργασία της ερώτησης και οι ερωτηματικές απαντήσεις, όσο ριζικές και αν είναι, μένουν φυλακισμένες στην άβυσσο του ανοίγματος που οδηγεί στην προβληματική της ίδιας της κατάληξης, η οποία περιέχει το δικό της άνοιγμα.

Αυτό που συναντάμε ύστερα από μια μακριά πορεία δεν είναι άλλο από αυτό που ξετυλιγόταν από την αρχή για να γίνει αντικείμενο σκέψης με ένα κάποιο «τέλος»

που συνδέεται ίσως με μια «άλλη αρχή». Προσπαθούμε να ονομάσουμε αυτό που μας ερωτά. Το ονομάζουμε κέντρο της ολόκληρης σχέσης άνθρωπος-κόσμος. Αυτό το κέντρο που ερωτάμε και το οποίο μας ερωτά δεν μπορεί να εντοπιστεί μέσα στο χώρο, δεν εξαρτάται από μια ιδιαίτερη στιγμή του χρόνου. Όντας πολυκεντρικό το ίδιο, αυτό το ακτινοβολούν κέντρο του οποίου η περιφέρεια παραμένει αόριστη αλλά όχι άπειρη είναι παγχρονικό αλλά όχι αιώνιο. Το παιχνίδι του ανοίγει τόπους και μας ανοίγει στις αστραπές του χρόνου.

Δεν είμαστε μέσα σ' αυτό το παιχνίδι, όπως ο κόσμος δεν είναι μέσα στο χωροχρόνο. Είμαστε, εμείς, τα τόσο προβληματικά αποσπάσματα, αυτοί που ανήκουν στο ίδιο το παιχνίδι, και ο κόσμος «είναι» χωροχρονικός. Η τοποθέτηση της σκέψης και των πραγμάτων σ' ένα περιέχον είναι τό σημάδι μιας χωροποιητικής και αντικειμενοποιητικής διαδικασίας. Τα αποσπάσματα που είμαστε, και αυτό που δεν είμαστε, δεν τοποθετούνται και δεν κινούνται παρά μόνο σε σχέση με το παιχνίδι του κόσμου. Γιατί δεν είμαστε μέσα στον κόσμο αλλά του κόσμου. Ο χωροχρόνος –πρώτος και έσχατος;– δεν είναι ένα πελώριο περιέχον. Τόπος και χρόνος του κόσμου μάς ζητά να τον σκεφτούμε, ενώ η σκέψη αυτή δεν δέχεται να περιοριστεί στην υποκειμενικότητα.

Αυτό που ειπώθηκε, ότι άνθρωπος και κόσμος «είναι» το αυτό, το επίπεδο όπου όλα παίζονται, χωρίς ωστόσο να είναι ταυτόσημα, δεν είναι αυτονόητο. Άνθρωπος και κόσμος, συμπεριλαμβανομένου του κέντρου τους, απαιτούν μια χαλαρή και διαρκή προσπάθεια εκ μέρους της ανοικτής σκέψης και πολύ θάρρος

για την ανάληψη αυτής της εμπειρίας. Σκέψη και εμπειρία, συνδεδεμένες σ' ένα κοινό πεπρωμένο, είναι και παραμένουν λαβυρινθώδεις, ή καλύτερα, η σκέψη που είναι ταυτόχρονα εμπειρία, ή η σκεπτόμενη εμπειρία, κινούνται στο ίδιο μονοπάτι όπου αποκαλύπτεται και συγκαλύπτεται ο κόσμος. Θα ήταν απλοϊκό να σκεφτόμαστε ότι ο κόσμος πρέπει να γίνεται αντικείμενο σκέψης με αφετηρία το παιχνίδι ή το παιχνίδι με αφετηρία τον κόσμο. Το-παιχνίδι-του-κόσμου δεν μας έχει δοθεί και δεν είναι το προϊόν μας. Μέσα στην αποσπασματική του ενότητα —μπορούμε να πούμε πρώτη και τελευταία;— δονείται, χωρίς να είναι ουδέτερο, όπως το ίδιο το κέντρο που δεν αποκλείει την πολλαπλότητα, τις ρωγμές και τις διαμάχες.

Η κεντρική εστία, κινούμενη και μετακινημένη, του συνόλου που ερωτάμε, πλούσια σε διαμάχες, μπορεί να κατανοηθεί ως το κεντρικό παιχνίδι που συνδέει, και όχι απλώς συνδέει, το παιχνίδι μέσω του ανθρώπου «και» το παιχνίδι του κόσμου. Η σκέψη που προσπαθεί να πει αυτό έχει ήδη υπάρξει σ' ένα παρελθόν που εγκυμονεί το μέλλον, λέγεται επί του παρόντος, είναι διαρκώς επερχόμενη. Εκ προοιμίου δεν είμαστε η ερώτηση, αποτελούμε μέρος της. Όσον αφορά την ερώτηση, δεν ξετυλίγεται ούτε αφ' εαυτής ούτε για μας, αλλά μας κινητοποιεί και μας καταβάλλει, εμάς, τους ερωτώμενους ερωτώντες.

Δεδομένου ότι το κέντρο της ολόκληρης σχέσης δεν είναι και δεν υπάρχει, δεδομένου ότι η ερώτηση —περισσότερο απ' ό,τι η προβληματική— που παραμένει ανοικτή δεν μας επιτρέπει να βεβαιώσουμε ότι υπάρχει

αυτό το κέντρο, πώς λοιπόν να το προσεγγίσουμε; Μπορούμε να επιχειρήσουμε να το σκεφτούμε και να βιώσουμε την εμπειρία του, χωρίς να το εννοούμε σαν ένα αντικείμενο —ας πούμε πραγματικό— ή ιδέα, οικοδόμημα, φανταστική ενότητα ή δωρεά. Αυτό το κέντρο βασίζεται στον εαυτό του και ακτινοβολεί, καταβαραθρώνεται μέσα στον εαυτό του και ξετυλίγεται, και καμιά κίνηση, καμιά φωνή δεν μπορεί να το κάνει να είναι ή να το πει, αν το ορίζουν σαν μια σταθερή κατάσταση ή σαν μια απλή κίνηση. Αυτό το κέντρο ακυρώνεται μέσα και διαμέσου της σχέσης άνθρωπος-κόσμος, κόσμος-άνθρωπος, σχέση που ακυρώνεται επίσης «μέσα» στην παραδοξότητα κάθε τόπου, ακόμη και οικείου, και «μέσα» στον αινιγματικό χαρακτήρα κάθε χρονικότητας. Συγκέντρωση και ξετύλιγμα επιστρέφουν στο παιχνίδι αυτού του κέντρου. Οι ρυθμοί του παιχνιδιού του χωροχρόνου που μας επιβάλλονται, όχι χωρίς τη συμβολή μας, μας δίνουν μια κάποια διαθεσιμότητα. Δεν μπορούμε να ανταποκριθούμε σ' αυτούς παρά μόνο με τη σύλληψη αυτού που συλλαμβάνει, σύλληψη όχι κτητική, που δονείται όταν ένα στυλ σκέψης και ζωής, στυλ ανοιχτό και ανοίγον, μας μεταφέρει πέραν του εαυτού μας. Όλα συμβαίνουν σαν όλα να ήταν πάντοτε εκεί και να εξαφανίστηκαν χάρη στο χρόνο. Στο κέντρο της ολόκληρης σχέσης, και όχι μόνο στο κέντρο, βρίσκεται και κινείται το μηδέν, ενώ το παιχνίδι της ολόκληρης σχέσης είναι αξεχώριστο από το μηδέν. Το μηδέν, το τίποτα αποκαλύπτεται ταυτόχρονα νικηφόρο και εκμηδενισμένο. Το τίποτα (*rien*), λέξη που προέρχεται από την αιτιατική του *res, rem*, κατοικεί όλα τα πράγματα και

όλα τα πράγματα το κατοικούν. Είναι απαρέγκλιτο. Το τίποτα είναι σαν κάτι που δεν είναι. Κανένας ρεαλισμός δεν κατορθώνει να το κατανοήσει, και η εμβέλειά του εξακολουθεί να αγνοείται από το νομιναλισμό. Οι λέξεις δεν μας λείπουν μόνο για να πούμε το τίποτα, μας λείπουν για να πούμε τον *κόσμο*, τόσο στην απόσυρσή του όσο και στην ακτινοβολία του μέσω των κόσμων. Δεν αιωρούμαστε απλά μέσα στο κενό. Άνθρωποι και πράγματα μας αφορούν. Το κέντρο της ανθρωπινής σχέσης, ο άνθρωπος και ο κόσμος, δεν είναι αναγκαίο να γίνει αντιληπτό σαν ταυτότητα. Η ενότητα θραύεται και η πολλαπλότητα συνενώνει επίσης λέξεις και πράγματα. Η σχέση μας με... δεν είναι ούτε αναγκαία ούτε τυχαία. Όπως και η ταυτότητα, η ωμή αντίφαση δεν μπορεί να εγερθεί καν σε αρχή της σκέψης ή σε νόμο που κυβερνά την «πραγματικότητα». Οι κανόνες της τυπικής, υπερβατολογικής, διαλεκτικής, φαινομενολογικής, αναλυτικής ή μαθηματικής λογικής είναι πολύ περιορισμένοι. Απαιτείται ένα άλλο στυλ σκέψης. Γι' αυτή τη σκέψη, το κέντρο είναι η πάλλουσα καρδιά της σχέσης άνθρωπος-κόσμος και του παιχνιδιού του, και η ολόκληρη σχέση ανοίγεται ως συμπεριλαμβανόμενη μέσα στο κέντρο. Συνεπώς δεν υπάρχει κυριαρχία της μονάδας (όπου θα βασιλεύε κυρίως το κέντρο, είτε ο άνθρωπος, είτε ο κόσμος, καθένας για τον εαυτό του και μάλιστα για μας), ούτε της δυάδας (άνθρωπος και κόσμος), ούτε της τριάδας (το κέντρο, ο άνθρωπος, ο κόσμος), ούτε της τετράδας (κέντρο, παιχνίδι, άνθρωπος, κόσμος). Υπάρχει το παιχνίδι της ολόκληρης σχέσης, συμπεριλαμβανομένου του κέντρου του. Η σχέση

μας με το κέντρο της ολόκληρης σχέσης, όταν αυτή κατορθώνει να παίζει, έγκειται συνεπώς σ' ένα ασύμφωνο σύμφωνο.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΓΡΑΜΜΑ

«ΔΕΝ ΕΙΜΑΣΤΕ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ»

«**Δ**εν είμαστε στον κόσμο», γράφει ο Ρεμπώ. Από πού μιλάει; Κάθε σκεπτόμενη ποίηση έχει μια εστία, μια καρδιά απ' όπου αναβλύζουν και προς την οποία επιγκλίνουν οι ποιητικές και σκεπτόμενες λέξεις. Για να επικοινωνήσουμε μ' έναν ποιητή, είναι απαραίτητο να επικοινωνήσουμε με αυτό το μετακινημένο κέντρο, ταυτόχρονα ποιητικό και σκεπτόμενο, από το οποίο αναβλύζουν και στο οποίο καταλήγουν όλες οι ακτίνες· μέσα και διαμέσου του ξετυλίγματος της ποίησης του κόσμου, ή καλύτερα, της *ποιητικότητας* του κόσμου. Ποίηση και ποιητικότητα έχουν ανάγκη τον άνθρωπο για να ακουστούν και να ειπωθούν. Ο άνθρωπος ξεπερνά τον άνθρωπο, και ο κόσμος συμπεριλαμβάνει τον άνθρωπο αλλά τον ξεπερνά. Όσο για τον κόσμο, «είναι» το ανυπέρβλητο. Άνθρωπος και κόσμος βρίσκονται σε σχέση ανταποικίας, ξετυλίγονται σύμφωνα με ένα ρυθμό, τον ίδιο και διαφορετικό. Ερωτούν και απαντούν ο ένας στον άλλο, χωρίς ωστόσο να αποφεύγουν μια ριζική και

βαθιά παρεξήγηση. Και κάθε διάλογος, οτιδήποτε μπορούμε ακόμη να ονομάσουμε έτσι, κρύβει μια αξιέπρεστη ρωγμή.

Αν η καρδιά της διαλογιζόμενης ποίησης του Χέλντερλιν είναι και παραμένει το θείο, η προσέγγισή του και η απομάκρυνσή του, αν η ποίηση αυτή κατοικεί το κέντρο της θείας και ανθρώπινης σχέσης, ο κόσμος είναι αυτός που συνιστά την πηγή και την κατάληξη του Ρεμπώ ή μάλλον το κέντρο της σχέσης άνθρωπος-κόσμος. Αυτό το κέντρο παραμένει ωστόσο αινιγματικό, και η ποιητική σκέψη που επιχειρεί την προσέγγιση δεν μπορεί να αγνοεί ότι μέσα και μέσω κάθε προσέγγισης συνυπάρχει η ακατανίκητη απομάκρυνση.

Ένας λόγος του Ρεμπώ, κεντρικός, ενιαία ποιητικός και σκεπτόμενος, μας λέει: «Δεν είμαστε στον κόσμο». Η συνέχεια αυτού του λόγου εκφράζεται όχι με μια πρόταση αλλά με μια σύντομη φράση: «Πηγαίνω όπου πηγαίνει, έτσι πρέπει». Εγώ, εσύ, αυτός, εμείς –γιατί πρόκειται για το ανθρώπινο υποκείμενο το οποίο, ό,τι και να κάνει, είναι κοινωνικοποιημένο– δεν είμαστε στον κόσμο. Τι σημαίνει αυτό το εμείς; Είμαστε εμείς, ο άνθρωπος, το υποκείμενο ή η κοινότητα, όπως τίθεται στις αρχές του ευρωπαϊκού μοντερνισμού που οικουμενοποιείται όλο και περισσότερο. Άτομο και ιστορική κοινωνία δεν είναι δύο ξεχωριστά πράγματα. Πρόκειται πάντοτε για το ίδιο υποκείμενο όταν αυτό γίνεται συλλογική ανθρωπότητα και που πηγαίνει όπου πηγαίνει, έτσι πρέπει.

Ποιοι είμαστε εμείς, αδιαχωρίστως ανθρώπινα υποκείμενα και κοινωνικά αντικείμενα; Εμείς είμαστε και

δεν είμαστε, γιατί «τελικά, είμαστε έξω από τον κόσμο». Είμαστε τα ανθρώπινα όντα που στοχάζονται, κινούνται και αποκάμουν, εγκαταλειμμένα από τον κόσμο και εγκαταλείποντάς τον. Τα ανθρώπινα όντα, δηλαδή ποια; Τα όντα που συχνότατα αγνοούν ότι είναι πεπερασμένα όντα, ριγμένα σε δράσεις και πάθη και μάλιστα σε «άκοσμους» οίκτους. «Τι μ' ενδιαφέρουν επί του παρόντος οι θόρυβοι του κόσμου και οι θόρυβοι της μελέτης;» Ο άνθρωπος του Ρεμπώ παραμένει το ανθρώπινο υποκείμενο και ο κόσμος για τον οποίο μιλάει παραμένει, και μάλιστα συχνότατα, μέσω της παρουσίας του και της απουσίας του, ο κόσμος ως σύνολο παντός του φυσικού και ανθρώπινου, ο κόσμος ως το πιο περιεκτικό σύνολο. Ο Ρεμπώ προσανατολίζεται διαμέσου αυτού του κόσμου και προς αυτόν τον κόσμο, και με δυσκολία ανοίγει δρόμο όχι προς έναν άλλο κόσμο αλλά προς τον κόσμο. Άνοιγμα που προσπαθεί ν' ανοίξει δρόμους πέρα από κάθε περιοριστικό ορίζοντα, βάθος χωρίς πυθμένα που ούτε είναι ούτε υπάρχει, παιχνίδι χωροχρονικό που φωτίζει και σπάει όλα τα παιχνίδια, είναι λέξεις που χρησιμοποιεί η ανθρώπινη γλώσσα για τον κόσμο που ξετυλίγεται σαν περιπλάνηση μέσα στην οποία γεννιούνται και πεθαίνουν όλες οι αλήθειες. Αξεχώριστος από τη σχέση του με το παιχνίδι του ανθρώπου, δεν μπορεί να κάνει χωρίς τον άνθρωπο, δίχως ωστόσο να εξαρτάται μόνο από τον άνθρωπο ή μόνο από τα ανθρώπινα όντα. Το παιχνίδι μέσω του ανθρώπου, το παιχνίδι του κόσμου και το κέντρο του συνόλου της σχέσης, αυτό το παιχνίδι δεν μπορεί να ξετυλιχτεί βασιζόμενο πάνω στον άνθρωπο. Ο Ρεμπώ, που ωστόσο παραμένει προ-

σκολλημένος στην παραδοσιακή ερμηνεία του ανθρώπου και του κόσμου, μήπως επίσης εκπέμπει σήματα προς ένα άλλο άνοιγμα; Η ερώτηση παραμένει μετέωρη. Ορισμένα σήματα ωστόσο συλλαμβάνονται και/ή εκπέμπονται. Εξετάζοντας αυτό που είναι και παραμένει «άκοσμο», ο Ρεμπώ μπορεί να πει: «Ο κόσμος είναι φαύλος». Ωστόσο ο *κόσμος* που προσπαθούμε ταυτόχρονα να σκεφτούμε και να νιώσουμε δεν είναι ούτε διεστραμμένος ούτε αγνός, δεδομένου ότι σ' αυτόν λέγονται και τίθενται σε κίνηση όλες οι ανθρώπινες κατηγορίες. Η σκέψη, η ποίηση και η δράση που ο Ρεμπώ φέρει στη γλώσσα δεν ξεφεύγουν ριζικά, παρ' όλη την οξύτητα της αντίληψης και της κριτικής από τον, κατά το μάλλον ή ήττον, παραδοσιακό κόσμο: «Ένας μικρός πελιδνός και επίπεδος κόσμος, Αφρική και Δύσεις, θα οικοδομηθεί». Η διαπίστωσή είναι οξεία και ορθή. Ο Ρεμπώ δεν δέχεται όμως καθόλου την απλούστευση. Βλέπει ταυτόχρονα τις δυο πλευρές του ίδιου: τον αναζωογονητικό κόσμο και τον κόσμο που δεν είναι κόσμος. Αυτό που ωστόσο λείπει είναι ο αστερισμός του *κόσμου* που δεσπόζει όλων των κόσμων. Ο άνθρωπος του κόσμου κατά την τρέχουσα έννοια υπακούει στην τύχη του. «Γιατί ο Άνθρωπος τελείωσε! Ο άνθρωπος έπαιξε όλους τους ρόλους!» Αλλά άραγε «ο Κόσμος θα δονηθεί σαν μια απέραντη λύρα»; Το ότι Άνθρωπος και Κόσμος εδώ γράφονται με κεφαλαία δεν τους οδηγεί προς το Ανοικτό. Παραμένουν στην εποχή του ανθρωπισμού και της μεταφυσικής, του οντικο-οντολογικού, οντο-θεο-ανθρωπολογικού τρόπου σκέπτεσθαι και λέγειν. Το κάλεσμα ενός άλλου ανοίγματος δεν απουσιάζει ωστόσο εντελώς.

Όλα αυτά δεν εμποδίζουν να συνεχίζεται η πορεία του κόσμου. Ο ποιητής βλέπει ότι «ο κόσμος θα ψοφήσει στην πορεία του. Είναι η αληθινή πορεία. Εμπρός, δρόμο!» Αλλά ο *κόσμος* στον οποίο αναφέρεται το κείμενό μας δεν είναι ένας άλλος κόσμος, ανώτερος, πιο ευτυχισμένος, πιο αληθινός, ωραιότερος, καλύτερος. Περιέχει τη σύγκρουση. Ακόμη κι αν το τόξο και η λύρα είναι δυο προνομιούχοι όροι του Ηράκλειτου, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι «ο χρόνος του κόσμου είναι ένα παιδί που παίζει». Ένα τέτοιου είδους παιχνίδι είναι πολύ κοντά σ' αυτό που προσπαθούμε να ονομάσουμε *κόσμο*, αλλά αυτό το αρχαϊκό παιχνίδι δεν έχει υπάρξει *μνικείμενο* μιας επαρκώς ριζικής σκέψης. Η *αρμονία* και ο *πόλεμος* που το χαρακτηρίζουν παραμένουν ενδοκοσμικοί. Έτσι, ο *κόσμος*, παρά ορισμένους σημαντικούς ποιητικούς και/ή σκεπτόμενους λόγους που τον έκαναν να μιλήσει, έχει ωστόσο μείνει, από τον Ηράκλειτο και έως τον Χάιντεγκερ, άσκεπτος, αν όχι το άσκεπτο αυτό καθ' εαυτό. Προσπαθώντας να το πούμε και να το νιώσουμε, κινούμαστε σ' έναν αστερισμό σημμάτων που ανάβουν και απομακρύνονται ανάλογα με το ρυθμό του χρόνου. Για να παίξουμε το παιχνίδι, να τοποθετηθούμε στο κέντρο της ολόκληρης σχέσης άνθρωπος-κόσμος, πρέπει άραγε προηγουμένως «να αλλάξουμε τη ζωή»; Αλλά τι σημαίνει ζωή, αυτή η λέξη που χρησιμοποιούμε καθημερινά αδιακρίτως; Δεν παραμένει ενδοκοσμική; Ίσως μια αναζήτηση μάλλον παρά μια έρευνα θα μπορούσε να μας ανοίξει σ' αυτό που ανοίγεται σ' εμάς, σ' αυτό ακριβώς που ονομάζουμε ζωή, αυτό που δονείται ως ζωή. Ωστόσο η «ζωή» παραμένει

εγγενής σ' ένα πολύ ευρύτερο δίκτυο –φωτεινό όσο και σκοτεινό– δίκτυο που αγκαλιάζει όλα τα ζωτικά και/ή θνητά δίκτυα. Ο Ρεμπώ παραμένει ανθρωπιστής, ενώ είναι ταυτόχρονα ο οραματιστής που παραβιάζει ορισμένα όρια. Μιλάει για «την αληθινή ζωή» – την απύουσα. Η έμμεση μεταφυσική του έχει ενίοτε μια πολύ μεγάλη ποιητική δύναμη, αλλά παραμένει εστιασμένη στον άνθρωπο, στον ποιητικό, έστω, άνθρωπο. Ο Ρεμπώ θεωρεί τον κόσμο ως το σύνολο που σχηματίστηκε από τη φύση και τα ανθρώπινα έργα. Ο Θεός λάμπει με την παρουσία-απουσία του και το ιερό παραμένει μετέωρο. Η στάση του απέναντι στο θείο σημαδεύεται από μεγάλη αμφισημία. Κάλεσμα προς..., νοσταλγία, απόρριψη παλεύουν μεταξύ τους, τα πάντα υπό το κράτος μιας νοσταλγίας και ενός προαισθήματος αιωνιότητας. Ο Ρεμπώ ο οραματιστής παραμένει φυλακισμένος του παιχνιδιού της παρουσίας-απουσίας και δεν ξεφεύγει από τα δίκτυα της αναπαράστασης. Εναπόκειται σ' εμάς να διερευνήσουμε τα σήματα που εκπέμπονται προς τη δοκιμασία του ανοικτού κόσμου. Θα 'λεγε κανείς ότι βρίσκεται στο ίδιο το όριο του απεριορίστου – που δεν είναι το άπειρο. Ο λόγος του συντρίβεται στο κατώφλι του «άρρητου». Και εγκαταλείπει την ποίηση, βρίσκοντας ίσως σε κάποια σιωπή το συνεχιζόμενο τέλος της ποίησης. Ωστόσο είναι εξαιρετικά δύσκολο να μιλάει κανείς για τη σιωπή, πηγή και κατάληξη κάθε λόγου «Όχι πια λέξεις», γράφει ο Ρεμπώ πριν από τη μεγάλη ρήξη, υπογραμμίζοντας τη στάση.

Εμείς, οι άνθρωποι του μοντέρνου, κατευθυνόμενοι όχι προς τον κόσμο του μεταμοντέρνου αλλά του υπερ-

μοντέρνου, πηγαίνουμε όπου πηγαίνει ο κόσμος, «όπου πηγαίνει, έτσι πρέπει». Υπακούουμε στην εντολή: περπάτα ή ψόφησε, το οποίο δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να ψοφήσουμε περπατώντας. Αυτό το παγκόσμιο και πλανητικό περρωμένο δεν είναι έξω από εμάς, γιατί προκύπτει από όλη την περιπλάνηση της παγκόσμιας ιστορίας. Χωρίς να αφεθούμε να μας καταλάβει η θανάσιμη όψη που παρουσιάζουν άνθρωπος και κόσμος, όσο ο πρώτος (που δεν είναι πρώτος) δεν θα αντιμετωπίζεται σαν το παιχνίδι που διασχίζει και αποτελεί το ομιλούν απόσπασμα του κόσμου και ο δεύτερος (που δεν είναι δεύτερος) δεν θα θεωρείται σαν ένας σωρός υποκειμένων και αντικειμένων αλλά σαν μια σπείρα ολάνοιχτη που παραπέμπει στον άνθρωπο. Ούτε ο Μαρξ θα πραγματοποιήσει το άλλο άνοιγμα. Γι' αυτόν ο άνθρωπος, βασικά αποξενωμένος (αυτό ακριβώς είναι), παραμένει ο άξονας και ο κόσμος παραμένει το σύνολο της φύσης και της ιστορίας. Το σύνθημα να αλλάξουμε τον κόσμο μικραίνει τον κόσμο και υποτιμά την εργασία της σκέψης.

Στο ριζικότερο και ταυτόχρονα υψηλότερο επίπεδο, δεν τίθεται θέμα ψυχολογίας ή κοινωνιολογίας. «Να μη φέρω στον κόσμο τις αποστροφές μου και τις προδοσίες μου», μας λέει ο Ρεμπώ. Το ζητούμενο δεν είναι να παραμείνει κανείς ουδέτερος. Το ζητούμενο είναι ίσως να προσπαθήσει κανείς να μείνει όρθιος μέσα στο μηδέν και να ξεπεράσει την αποστροφή. Είναι άραγε δυνατή μια άλλη καρδιά; Αυτή η καρδιά θα ήταν η καρδιά της ολόκληρης σχέσης άνθρωπος-κόσμος.

Η εποχή μας είναι, ιστορικο-κοσμικά, η εποχή του μοντέρνου που εξαπλώνεται. Ο Ρεμπώ μάς μιλάει, ποιητικά και προφητικά, «για τον παρασυρμένο πλανήτη». Η πορεία είναι οδυνηρή, γεμάτη θλίψη, με κάποια ξεσπάσματα χαράς. Αλλά θλίψη και χαρά είναι στενά συνδεδεμένες. Η οδύνη δεν είναι αρκετά βαθιά για να ανακαλύψει το μονοπάτι το οποίο, πлагίως προς όλα τα μονοπάτια, θα μπορούσε να ανοιχτεί στο παιχνίδι του χωροχρόνου, που δεν είναι υποχρεωτικά «νέο». Ο Ρεμπώ υψώνει τον τόνο: «Ο κόσμος θα ψοφήσει στην πορεία του. Είναι η αληθινή πορεία. Εμπρός, δρόμο». Κι όταν βεβαιώνει ότι «πρέπει να είμαστε απολύτως μοντέρνοι», δεν πρόκειται για μοντερνισμό, για την αδιάκοπη περιστροφή της παραγωγής-κατανάλωσης, αλλά ακριβώς για μια πορεία που ούτε ο ρυθμός της ούτε το τοπίο της προσφέρονται στην εύκολη ανακάλυψη. Όλες οι τέχνες και οι τεχνοτροπίες με την ονομασία νέο βρίσκονται στο μουσείο ή στο σκουπιδοτενεκέ. Θα υπήρχε άραγε κάτι σαν ένα «αλλού»; Η παγχρονικότητα δεν κάνει άραγε την κάθε εποχή ή την κάθε χρονική στιγμή έναν αστερισμό ή ένα σήμα ταυτόχρονα περασμένο, παρόν και μελλούμενο; Το να μιλάμε για υπέρβαση του ενός ή του άλλου δεν οδηγεί μακριά. Αν και το καθετί, ή σχεδόν το καθετί, απαιτεί να «ξεπεραστεί» και παρότι ζητάμε φανατικά διαρκώς καινούργια πράγματα, η μανία της υπέρβασης δεν είναι αναγκαστικά παραγωγική. Μάλλον πρόκειται για μια ανάληψη η οποία θα καθιστούσε γόνιμο το παρελθόν, θα άνοιγε το παρόν, θα καλούσε το μέλλον. Άρρηκτα δεμένο με το κλείσιμο, το άνοιγμα αυτό δέχεται και προσφέρει, «είναι» άνοιγμα

του κόσμου προς τον άνθρωπο, του ανθρώπου προς τον κόσμο. Εμπνέει μια ολόκληρη περιπλάνηση που είναι ανοικτή και που ανοίγει. «Οι εφευρέσεις του άγνωστου» συμβαδίζουν με τις ανακαλύψεις του χρόνου της παγχρονικότητας. Η εν λόγω περιπλάνηση δεν μπορεί να φωτιστεί μόνο από τη δράση, μόνο από την ποίηση, μόνο από τη σκέψη.

Η δράση είναι η δύναμη που λυσσομανά και μας αλυσοδένει. Μας παρασύρει πολύ περισσότερο απ' ό,τι την εξουσιάζουμε. Έχοντας την τάση να αυτονομηθεί σε σχέση με τη σκέψη, θέλει να βασιλέψει, σχεδόν ανεξάρτητα. Ωστόσο η δράση δεν μπορεί να αποσπαστεί από μια ορισμένη σκέψη. «Η δράση, αυτό το πολύτιμο σημείο του κόσμου», τι είναι; «Η δράση δεν είναι η ζωή, αλλά ένας τρόπος να σπαταληθεί κάποια δύναμη, ένας εκνευρισμός», μας λέει ο Ρεμπώ για τη μόνη δράση του ακτιβισμού. Διακρίνει ωστόσο ένα άλλο είδος εργασίας και δράσης, χωρίς όμως να μπορεί να διαγράψει το περίγραμμά τους «και» τα περιεχόμενά τους, εγκλωβισμένος, κι εδώ επίσης, στο παιχνίδι της ελπίδας και της απελπισίας.

Η άποψη του Ρεμπώ για την ποίηση παραμένει, κι αυτή επίσης, βαθιά αμφίσημη. Παιχνίδι που μούχλιασε, αλλά και δύναμη. «Η ποίηση δεν θα δίνει πλέον το ρυθμό στη δράση. Θα προηγείται». Ποιητικοποιημένη ουτοπία; Τι σημαίνει εδώ ποίηση; Και τι συνέβη μεταξύ της εγκατάλειψης της γραφής και της έσχατης περιπέτειας; Δεν μπόρεσε άραγε να ζήσει την «ποίηση», να ενώσει τον ποιητικό λόγο με την καθημερινή ζωή; Πριν από τη μεταμόρφωση, την αναχώρηση για την Ανατολή,

κάτι από τη βαθιά ποιητικότητα του κόσμου μάλλον παρὰ του ανθρώπου μπόρεσε να προβάλει μέσα από τον Ρεμπώ. Ύστερα όμως;

Και τι συμβαίνει με το πεπρωμένο της σκέψης; Αδιαφιλονίκητα, μια σκέψη δρα στην ποίηση του Ρεμπώ – ενίοτε εν αγνοία του. Αυτή η σκέψη παραμένει ωστόσο συνδεδεμένη με τη δική του κατανόηση του κόσμου: «Ο άνθρωπος θέλει όλα να τα διερευνήσει – και να τα γνωρίσει! Η σκέψη / Η φοράδα πολύ καιρό, τόσο πολύ καιρό καταπιεσμένη / Ορμάει από το μέτωπό του! Θα μάθει Γιατί!.../ Ας πηδήξει ελεύθερη, κι ο Άνθρωπος θα βρει την Πίστη!» Η πίστη σε μια απελευθερωμένη ιδέα παραμένει ακόμη υπερβολικά εξαρτημένη από τη σκέψη που είναι επικεντρωμένη στον άνθρωπο. Παραμένει ακόμη η πίστη της σύγχρονης εποχής, της εποχής της υποκειμενικότητας – ιδεαλιστικής και/ή ρεαλιστικής. Ακόμη και αν ο άνθρωπος δεν γίνεται κατανοητός μόνο και κυρίως με βάση το εγώ του, δεδομένου ότι «ΕΓΩ είναι ένα άλλος» και η σκέψη μάς διατρέχει, η σκέψη αυτή μένει στα μισά του δρόμου. Γιατί ο άνθρωπος του Ρεμπώ δεν κατορθώνει να σκεφτεί και να σκεφτεί τον εαυτό του, όχι οντο-θεο-ανθρωπο-λογικά αλλά με βάση το άσχετο, τον κόσμο που τον ερωτά. Ότι κι αν συμβεί, δεν μπορούμε να πούμε ποτέ ότι «είμαστε έξω από τον κόσμο», γιατί λόγια και σκέψεις, πάθη και δράσεις, που όλα, με τον απόηχό τους, πηγαίνουν από τον άνθρωπο στον κόσμο και από τον κόσμο στον άνθρωπο (χωρίς υπεροχή του ενός ή του άλλου), δεν εγκαταλείπουν εντελώς αυτό από το οποίο προέρχονται. Ότι υπάρχει, συμπεριλαμβανομένης της αρνητικότητας, είναι περικυ-

κλωμένο από ένα είδος δακτυλίου, θρυμματισμένου και ύπατου, που δεν είναι κατ' αρχήν ο άνθρωπος ή ο κόσμος γεμάτος και άδειος, ούτε η ενότητα των δύο. Μέσα στην παγχρονικότητα και όχι στην αιωνιότητα συμβαίνουν όλοι οι τόποι και όλοι οι τρόποι, όλες οι στιγμές που οδηγούν. Δεν μας έχει δοθεί να *«κατέχουμε την αλήθεια σε μια ψυχή κι ένα σώμα»* αλλά ίσως να ανοιχτούμε στο μεγαλείο και την αθλιότητα της περιπλάνησης, στη διάρκεια της οποίας μεταμορφώνεται διαρκώς αυτό που δεν είναι οριστικά νεκρό.

Άραγε η αναζήτησή μας, ή μάλλον η προσπάθειά μας να ανοίξουμε διάλογο με τον Ρεμπώ συναντά τον ποιητή και τον άνθρωπο; Ποιος μπορεί να το πει; Η περιπλάνηση παραμένει απαρέγκλιτη. Οι σχέσεις μεταξύ σιωπής και λόγου παραμένουν αινιγματικές. Όπως και οι σχέσεις με τον κόσμο και με τον εαυτό μας. Πώς να εννοήσουμε ταυτόχρονα το ποιητικό πέταγμα του Ρεμπώ και το γεγονός ότι βουλιάζει στη δίψα του χρήματος; Αυτό που συμβαίνει στον Ρεμπώ είναι ταυτόχρονα η ποίηση και η ζωή. Η ενδόμυχη επιθυμία του, η σύμπτωσή της ζωής και της σκέψης, τσακίζεται και τον τσακίζει. Δεν καταφέρνει να αλλάξει τη ζωή ούτε να παραμείνει στα ύψη της ποίησης. Ο ποιητής και ο περιπλανώμενος άνθρωπος είναι ο ίδιος, ο ίδιος που εμπεριέχει το διαφορετικό και που δεν είναι το ταυτόσημο. Ποιος λοιπόν είναι ο Ρεμπώ, αν μπορούμε ακόμη να μιλάμε με προτάσεις; Ο Γάλλος πρόξενος της Μασάουα έγγραφε στις 5 Αυγούστου 1887 στον υποπρόξενο του Άντεν: «Ο κ. Ρεμπώ δεν έχει διαβατήριο και δεν μπόρεσε να μου αποδείξει την ταυτότητά του».

ΤΡΙΤΟ ΓΡΑΜΜΑ

ΤΟ ΣΥΓΚΕΚΡΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΤΟ ΑΙΣΘΗΤΟ

Αραγε το συγκεκριμένο και το αισθητό αποτελούν Ααφετηρία; Από παντού ζητούν συγκεκριμένα πράγματα. Συγκεκριμένες απαντήσεις, συγκεκριμένες λύσεις. Λες και αυτό που ονομάζεται συγκεκριμένο είναι το αντίθετο του αφηρημένου. Οι άνθρωποι που η οδύνη τους είναι ο άνθρωπος και, περισσότερο, ο κόσμος, επιθυμούν και θέλουν, όποιο κι αν είναι το τίμημα, να καθυσυχαστούν, να θεραπευτούν, να διδαχτούν. Ωστόσο ο αγώνας τους για το συγκεκριμένο, γι' αυτό που είναι δήθεν άμεσα αντιληπτό, χρησιμοποιήσιμο, γι' αυτό το κάτι που θα ήταν σαν μια ιδιωτική ή δημόσια ιδιοκτησία, δεν συναντά μόνο συγκεκριμένα πράγματα. Εξάλλου οιαδήποτε κατανόησή του, που το οριοθετεί σε σχέση με το αφηρημένο, δεν μπορεί να έχει την πηγή του μόνο στο συγκεκριμένο, το οποίο άλλωστε δεν είναι ποτέ μόνο. Το υποτιθέμενο συγκεκριμένο δανείζεται συχνά τα χαρακτηριστικά του αφηρημένου, και το αφηρη-

μένο δεν παύει να είναι πιο συγκεκριμένο απ' ό,τι συνήθως το θεωρούμε. Εξάλλου θα ήταν προτιμότερο να μιλάμε για αφαιρετικό παρά για αφηρημένο. Όπως η ελευθερία και η αναγκαιότητα δεν αντιτίθενται αυστηρά, ούτε διαλεκτικά, έτσι και το συγκεκριμένο δεν αντιτίθεται στο αφηρημένο. Επίσης ούτε και το αισθητό και το κατανοητό αντιτίθενται μεταξύ τους, καθότι υπήρξαν χωρισμένα καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας της μεταφυσικής, από τον Πλάτωνα ως τον Χέγκελ, παρά τις προσπάθειες να τα κάνουμε να επικοινωνήσουν μέσα στην ίδια ορμή. Ένας κάποιος διαχωρισμός, ο οποίος δεν αποφεύγεται με το κάλεσμα στην ενότητα, στη δομή του Ενός-Παντός, προετοιμάζεται ήδη στους προπλατωνικούς στοχαστές και εξακολουθεί να ισχύει για τους μεταεγγελιανούς στοχαστές. Επιβάλλεται μια διευκρίνιση: οι ίδιες οι λέξεις «αισθητό» και «συγκεκριμένο» θα ήταν σκόπιμο να μπουν εντός εισαγωγικών, διότι είναι και παραμένουν εξαιρετικά διακυβευτικές. Το συγκεκριμένο και το αισθητό γειτνιάζουν με την άβυσσο. Με τη σειρά της, η σύγχρονη εποχή εγκαθίδρυσε μια άλλη διχοτόμηση: σ' αυτό που θεσμοποιείται ως πραγματικό έρχεται να αντιτεθεί το φαντασιακό. Λες και αυτό το περίφημο πραγματικό δεν είναι πέρα ως πέρα καμωμένο από αυτό που υπόκειται στο φαντασιακό, το οποίο υπεισέρχεται, αλλά όχι σαν μια απομονωμένη δύναμη, μια ξεχωριστή διάσταση, τόσο στην πιο θεωρητική θεωρία όσο και στην πιο εμπειρική πρακτική. Διότι το φανταστικό είναι η κοινή και τροφοδοτούσα ρίζα πολλών εκδηλώσεων, διαφανών ή όχι.

Για μια νηφάλια σκέψη, όλα αρχίζουν απαρέγκλιτα

με την εμπειρία, το συγκεκριμένο, το αισθητό, το εμπειρικό, όπως λέγεται. Οι προϊστορικοί άνθρωποι κινούνταν σ' έναν κόσμο κυρίως πρακτικό, από τον οποίο όμως δεν απουσίαζε το μυθολογικό στοιχείο, αντιθέτως μάλιστα. Και αυτοί, και μάλιστα από τότε, εκτελούσαν ένα έργο που ήταν επίσης αφαιρετικό και ζούσαν μέσα σε μια άλω που δεν αποτελείτο μόνο από αυτό που ονομάζουμε, χωρίς φιλολογίες, καθημερινή ζωή. Υπήρχαν παραγωγές, προσπάθειες, αγωνίες και έγνοιες που άνοιγαν και ήταν ανοικτές. Αυτοί οι άνθρωποι, οι αποκαλούμενοι πρωτόγονοι, ωθούνταν εκ προοιμίου από ένα ρεύμα πιο αινιγματικό, υπάκουαν σ' ένα κάλεσμα. Στη διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας, που χαρακτηρίζεται από την ιστορία της σκέψης την οποία και χαρακτηρίζει, καλλιεργήθηκε σιγά-σιγά και με ριζικές εισβολές ο κόσμος των, κατά το μάλλον ή ήττον, αφηρημένων ιδεών. Φτάσαμε μάλιστα να αποκαλούμε τις ιδέες αυτές *a priori*. Ωστόσο δεν θα έπρεπε να παραμελούμε τη διαδικασία εκείνη με την οποία το *a priori* γεννιέται *a posteriori*. Τουτέστιν: περνάμε από την αισθητή εμπειρία, το συγκεκριμένο, σε έναν τύπο σκέψης που ονομάζεται αφηρημένη και θεωρησιακή. Συνεπώς δεν είμαστε παρόντες στην αρχή της κίνησης, δεδομένου ότι είμαστε οι σύγχρονοι μιας κατάληξης που παραπέμπει σ' αυτό το οποίο προηγείται έκπαλαι, για να το σκεφτεί. Όμως ιδού. Από την αρχή, η «άλλη» διάσταση ήταν ήδη επί το έργον. Αυτό μας παροτρύνει να υπερβούμε την τομή, λαμβάνοντάς την ωστόσο υπόψη. Δηλαδή, να σείσουμε εκ βάθρων το μεταφυσικό χαρακτήρα της γλώσσας, χαρακτήρα που εκδηλώθηκε αρκετά νωρίς. Αυτό που μας

επιβάλλεται, σ' εμάς που ήρθαμε αργά και ίσως είμαστε οι πρόδρομοι ενός άλλου ρεύματος, είναι να συλλάβουμε απλώς το σαφή διαχωρισμό, ή ακόμη τη συμμετοχή του κάθε επιπέδου στο άλλο, και την ενιαία ορμή. Φτάνοντας εντεύθεν του ρήγματος, πρέπει να περάσουμε εκείθεν. Παρότι η ίδια η ιστορία οδήγησε στην εποχή της τεχνικής, ως κατάληξη όλων των ερμηνειών και μετατροπών, ωστόσο είναι απαραίτητο να μην καθηλώσουμε την τεχνική, την πορεία της και τον τρόπο της. Η τεχνική που ανοίγει και αποκαλύπτει, εφευρετική, εποικοδομητική και καταστρεπτική, κρύβει καλά το μυστικό της προέλευσής της και της κυριαρχίας της. Αναπτύσσοντας έναντι της τεχνικής μια συμπεριφορά εξωτερικότητας, δεν κατορθώνουμε να την ερωτήσουμε. Γιατί είμαστε καμωμένοι από τεχνική, ακόμη κι εκεί που δεν το υποψιαζόμαστε. Σ' αυτήν συναντώνται συγκεκριμένο και αφηρημένο, αισθητό και κατανοητό, πραγματικό και φανταστικό. Ανίκανοι να ερευνήσουμε το μυστικό και το πιο εσωτερικό επίπεδο της τεχνικής, περιοριζόμαστε να την κατανοούμε – σαν ένα ορατό πλέγμα. Πράγμα το οποίο σημαίνει δεν την σκεφτόμαστε, δεν επιχειρούμε την απομυθοποιητική της εμπειρία. Στο επίπεδο της πανταχού παρούσας τεχνικής, το αξεδιάλυτο συνονθύλευμα σκέψεων και πραγμάτων φτάνει στο ανώτατο σημείο. Παραμένει πράγματι ακαθόριστο ποιο είναι το μέρος των πραγμάτων και ποιο το μέρος της σκέψης. Ερώτημα που καθίσταται οξύτερο όταν έρχονται σε αντιπαράθεση πράγματα –φυσικά ή παραγόμενα– ήδη πλασμένα από τεχνική σκέψη, και σκέψεις οι οποίες έρχονται σε αντιπαράθεση με τα

πράγματα που αρχίζουν να υπάρχουν σαν ερωτήματα τη στιγμή ακριβώς που τα προσεγγίζει η σκέψη. Κανένας ρεαλισμός, κανένας ιδεαλισμός δεν κατορθώνει να τα συλλάβει. Μέσα στην ίδια τη ρίζα της τεχνικής όπως και μέσα στο έργο της το ερώτημα παραμένει ακέραιο: τι προέρχεται από το ον και τι προέρχεται από τις συλλήψεις του; Επιστρέφοντας λίγο πίσω και κοιτάζοντας πιο βαθιά και πιο μακριά, θα μπορούσαμε ίσως να δούμε ότι ο κόσμος και η σκέψη του κόσμου αποτελούν κάτι περισσότερο από μια σχέση και ξετυλίγονται με τον ίδιο ρυθμό, που τον διατρέχει η αρνητικότητα.

Αυτό που «είναι», παράγεται και καταστρέφεται, οικοδομείται, αναγνωρίζεται και εξετάζεται από τη σκέψη, δεν έχει ως μόνη ή κύρια προέλευση τη χειρωνακτική εργασία ή τις εγκεφαλικές επεξεργασίες. Κάθε χειρωνακτική και κυρίως πρακτική εργασία συνεπάγεται, ακόμη και μέσα στην ιδιομορφία της, μια αντίληψη στην οποία παίζει μια κάποια οικουμενικότητα. Εάν η σκέψη έλκει την καταγωγή της από γεγονότα, τα οποία δεν υφίστανται καθόλου στη μόνη τους γυμνότητα, από άκρως συγκεκριμένες καταστάσεις και ονομασίες, ωθείται εκ προοιμίου από μια ορμή ξεπεράσματος. Άλλωστε, το σχεδόν αμέσως αντιληπτό, καθώς συνιστά ερώτημα, περιέχει ήδη τη σκέψη εν σπέρματι. Εάν οι λέξεις είχαν μια έννοια απτή και ιδιαίτερη, το γίνεσθαι-σκέψη του κόσμου δηλώνει ότι λόγω της φύσης τους οι λέξεις μπορούν να ανοίγονται σε ένα γενικότερο ρεύμα το οποίο τις φέρει. Επίσης, συνηθισμένες λέξεις –το «παιχνίδι», παραδείγματος χάρη– μπορούν να υπερβούν την «πρώτη» τους έννοια –το ανθρώπινο παιχνίδι–

και δεν πρέπει να νοούνται πάντοτε ως μεταφορές. Διατυπώνουν αυτό που εκ προοιμίου δινόταν σ' αυτό που το φέρει και το εκτοπίζει. Η μεγάλη σκέψη και η μεγάλη ποίηση δεν λειτουργούν με μεταφορές. Η συγκεκριμένη και αισθητή εμπειρία που δίνει λέξεις στα πράγματα έχει τη δυνατότητα να τροφοδοτήσει αυτή την ίδια και άλλη εμπειρία της ανύψωσης, καθότι από την αρχή κατοικήθηκε επίσης από αυτή. Η ανεξιχνίαστη ενότητα της λέξης και του πράγματος, της πρώτης έννοιας και της ανυψωμένης έννοιας, ελέγχει τόσο τον ρεαλισμό –ας μείνουμε στα πράγματα– όσο και το νομιναλισμό – καθότι το προβάδισμα δίνεται στις λέξεις. Αφορά, διαρκώς διαμεσολαβητική, την ολόκληρη σχέση άνθρωπος-κόσμος, συμπεριλαμβανομένου του κέντρου της, το οποίο είναι άρρηκτα δεμένο με τη σχέση.

Αυτό που ονομάζουμε συγκεκριμένο, αισθητό, πρακτικό, πραγματικό, έχει μεγάλη αντοχή και περιλαμβάνει μια ιδιαίτερη δοκιμασία, αξεχώριστη από την ολόκληρη σχέση που διατηρούμε με τα διάφορα σύνολα και, πιο καίρια, με το σύνολο των συνόλων. Μ προς στην «πραγματικότητα» συντρίβονται αρκετές προσπάθειες αφαιρετικής, διαλογιζόμενης και θεωρησιακής σκέψης. Σαν να είναι εντεύθεν και εκείθεν της μεταφυσικής τομής, το «πραγματικό» δεν παύει να μας προξενεί πληγές, γιατί «είναι» –πώς να το ονομάσουμε;– ταυτόχρονα περιοριστικό και φαντασιακό. Κανείς δεν το έχει δαμάσει. Βεβαίως, περιέχει ήδη εν σπέρματι αυτό που το ορίζει και το υπερβαίνει. Το έργο της ενότητας που περιέχει ρήξη και διαίρεση, της αντιφατικής ένωσης, ένωσης που χάθηκε χωρίς ποτέ να έχει υπάρξει

παρούσα, παραμένει εξαιρετικά δύσκολο. Τι προηγείται; Η ενότητα ή η ρήξη; Η καθεμία παραπέμπει στην άλλη. Η ενοποιητική σκέψη ανάγεται σε μια καταγωγή και επιδιώκει μια μελλοντικότητα. Ταυτόχρονα η εμπειρία μας, ενωτική καθώς επίσης και διαφοροποιητική, διατρέχεται από τη σύγκρουση μεταξύ των δυναμικών αντιθέσεων που παίζουν επίσης το δικό τους παιχνίδι το οποίο προκύπτει από μια ενότητα και καταλήγει σ' αυτή. Το άνοιγμα σ' αυτό που δεν είναι ακόμη μεταφυσικό, ο διάπλους της μεταφυσικής και η σκέψη και η εμπειρία που δεν είναι πλέον μεταφυσικές σκοντάφτουν όλα, αλλά με διαφορετικό τρόπο, στις απαιτήσεις του ασύμφωνου σύμφωνου μεταξύ ζωής και σκέψης και ανάγονται σ' ένα κοινό κέντρο ενώ ταυτόχρονα διαφοροποιούνται. Αυτό που πρέπει να κάνουμε και να σκεφτούμε δεν είναι να εκδιώξουμε το πραγματικό ή να το θεωρήσουμε απαραβίαστο. Το πραγματικό περιέχει το δικό του άνοιγμα και εμπνέει το δικό μας. Η φιλικότερη σχέση με αυτό που είμαστε καθώς και με αυτό που δεν είμαστε εγγράφεται, από καταγωγής του ανθρώπου, στη σχέση όλων των σχέσεων οι οποίες μπορούν να είναι γλωσσικές, σωματικές, βιολογικές, ψυχολογικές και ερωτικές, πολιτικές, καλλιτεχνικές και τεχνικοεπιστημονικές. Παίζουν όλες μαζί και η καθεμία τους διατηρεί μια ιδιαιτερότητα. Θα μπορούσαμε ωστόσο επίσης να μην κάνουμε όλες αυτές τις διακρίσεις και να συλλαμβάνουμε όχι τόσο το «ον», αλλά τα διάφορα αποσπάσματα του κόσμου, στην ιδιομορφία τους αλλά ταυτόχρονα και στην ενότητά τους.

Η υψηλότερη ποίηση και η υψηλότερη σκέψη είναι

συνάμα αποκαλύψεις του κόσμου και ανθρώπινα έργα. Περιέχουν ένα μέρος λάθους και ψεύδους, και όχι με την τετριμμένη έννοια αυτών των λέξεων ή με μια κοινότοπη αναφορά στα ελαττώματα, τα οποία ακόμη κι αν είναι υψηλώς εμπνεόμενα, είναι εγγενή σε κάθε ανθρώπινη ζωή. Κανείς δεν μπορεί να ζήσει χωρίς ρήγματα και δεν μπορεί να βιώσει την εμπειρία αυτού που βλέπει, πραγματικά, αισθητά, συγκεκριμένα, σε όλα τα επίπεδα, κοιτάζοντας μακριά χάρη στην αφαιρετική, θεωρησιακή σκέψη. Οι άνθρωποι δεν ανοίγονται σ' αυτόν το διαχωρισμό, δεν αναγνωρίζουν τις αντιφάσεις τις πλέον χονδροειδείς, δεν ομολογούν την ασυνέπειά τους. Σ' αυτούς που λένε, χωρίς να έχουν άδικο, ότι αυτή η διαίρεση είναι αναπόφευκτη, και το λένε μιλώντας γενικώς, κάποιες σπάνιες ποιητικές και σκεπτόμενες φωνές μπορούν να απαντήσουν προσφυώς ότι αυτό που συμβαίνει κάθε φορά ειδικώς παραμένει επίσης συγκαλυμμένο, και μάλιστα η συγκάλυψη αυτή δεν αναγνωρίζεται. Όπως και το συγκεκριμένο, το αφηρημένο είναι επίσης άσχετο. Παραμένουν συνεπώς άσχετα το συγκεκριμένο ως συγκεκριμένο, το αφηρημένο και η ενότητά τους που περιέχει μια ρήξη. Στην περίπτωση αυτή η αναφορά στο ασυνείδητο δεν ρίχνει κάποιο φως στο πρόβλημα. Ούτε οι ηρωικές εκκλήσεις για περισσότερη συνείδηση. Γενικώς και ειδικώς υπάρχει ένα σχίσμα ανάμεσα σ' αυτό που διακηρύσσεται και σ' αυτό που πραγματοποιείται. Αυτό που έρχεται σε αντιπαράθεση δεν είναι το λυρικό και το θεωρητικό αφενός, το βιωμένο και το πρακτικό αφετέρου. Μέσα στην ατομική και συλλογική ανθρώπινη ύπαρξη, μέσα στη σχέση του αν-

θρώπου με τον κόσμο κρύβονται μεγάλα ψεύδη και μικρές συγκαλύψεις. Η ασυνέπεια βασιλεύει κυρίαρχη. Όσο για τον «ίδιο» τον κόσμο, συγκαλύπτεται, αλλά δεν είναι η πηγή των ανθρώπινων συγκαλύψεων. Ωστόσο ο άνθρωπος, στο επίπεδο που πιστεύει ότι είναι το δικό του, εξακολουθεί να λέει α και να κάνει β, αντίκανος να αναγνωρίσει την τομή, να την εκφράσει τουλάχιστον με τη γλώσσα.

Η οικουμενική περιπλάνηση δεν είναι αποτέλεσμα μικρών ή μεγάλων σφαλμάτων ή ψευδών, συγκαλύψεων και ασυνεπειών. Αυτές οι δυνάμεις και οι μορφές της ζωτικής ψευδαίσθησης κινούνται σε ανθρώπινο επίπεδο. Το επίπεδο του κόσμου, περισσότερο ακόμη κι από εκείνο της αθωότητας του γίνεσθαι, «είναι» το επίπεδο όπου παιχνίδι του κόσμου και παιχνίδι του ανθρώπου είναι το αυτό με όλες τις διαφορές. Η περιπλάνηση στην οποία βρισκόμαστε βυθισμένοι μπορεί να βιωθεί και να εξεταστεί από τη σκέψη πληρέστερα, να αναγνωριστεί και να ειπωθεί ως έχει, αλλά πάντοτε αποσπασματικά. Συνήθως όλα συμβαίνουν θαρρείς και είμαστε υποχρεωμένοι να σιωπήσουμε, να διαψεύσουμε, να παραχαράξουμε για να κρύψουμε αυτό που δεν αρμόζει στην καθαρότητα της θεωρίας ή αυτό που αναστατώνει τις πρακτικές συμπεριφορές. Η ανώτατη διαύγεια ή η ευτυχισμένη αμεσότητα δεν μας έχουν δοθεί. Ούτε και η φωτεινή ενότητα. Η πραγματικότητα ή το πραγματικό, υποτιθέμενα ως εξουσίες, θεμέλια, ασφαλείς βάσεις, σκληρές πραγματώσεις, είναι όροι που υποτίθεται ότι ονομάζουν έναν τρόπο ύπαρξης αυτού που είναι. Δεν έγινε λόγος σε όλες τις εποχές για πραγματι-

κότητα και πραγματικό. Έχουμε φτάσει στο σημείο όπου αυτός ο τρόπος ύπαρξης και ερμηνείας δεν είναι πλέον προφανής. Το να μιλάμε για το ον δεν αρκεί. Πώς να ονομάσουμε αυτό το μεγάλο δέντρο που στέκεται απέναντί μας και τα παιδιά που παίζουν στη σκιά του; Το να μιλάμε για όντα και πράγματα είναι εξίσου ανεπαρκές. Η σκιά που το δέντρο ρίχνει είναι πραγματική, είναι ένα «ον», ένα πράγμα; Δεν μπορούμε παρά να το ομολογήσουμε: μας λείπουν οι λέξεις για να πούμε διαφορετικά αυτό που λένε οι λέξεις όπως «πραγματικότητα», «πραγματικό», «πραγματικά». Να φτιάξουμε νεολογισμούς; Δεν είναι φορείς νοήματος. Να αρκεστούμε να μιλάμε για τα πράγματα χωρίς να τα «πραγματοποιούμε»; Ή να μιλάμε για αποσπάσματα του κόσμου, αποσπάσματα που ταυτόχρονα μας ερωτούν και τα ερωτούμε;

Το έργο της ενότητας με τη ρήξη του, έργο του θετικού και του αρνητικού, συνενώνει τα «αντίθετα» που αντιμάχονται μεταξύ τους και αλληλοσυμπληρώνονται. Αυτό που ονομάζουμε αισθητό ή νοητό, συγκεκριμένο ή αφηρημένο, δεν είναι αντίθετα που αντιμάχονται μεταξύ τους. Διερευνώντας αυτό που οι λέξεις αυτές κρύβουν μάλλον παρά λένε, πρέπει να διερευνήσουμε το μυστικό καθενός από τους όρους που δεν αντιμάχονται μεταξύ τους παρά έχοντας ως στόχο μια κάποια δυαδική κατανόηση και να δούμε αυτό το μυστικό στη σχέση του με τον αντίθετο όρο που ζητά κι αυτός επίσης να διερευνηθεί. Μια κάποια σύγκρουση παραμένει ωστόσο και δρα μέσα στις ίδιες τις ενότητες. Ακόμη και όταν όλες οι αντιθέσεις ζητούν και να αναγνωριστούν και να υπερκεραστούν, καμιά παγκοσμιοποίηση δεν μπορεί να

νικήσει τον κατακερματισμό. Το επίπεδο της παγκοσμιοποίησης στο οποίο τοποθετούμαστε, δηλαδή το επίπεδο της περιπλάνησης, δεν είναι άλλο από αυτό της ιστορίας του κόσμου. Αλλά η παγκοσμιοποίηση για την οποία γίνεται λόγος εδώ δεν είναι εμπειρική, ρεαλιστική ή υπερβατολογική, και η ιστορία του κόσμου δεν περιορίζεται ουδόλως σε αυτό που ονομάζουμε παγκόσμια ιστορία. Ο χωροχρόνος της περιπλάνησης δεν είναι άλλος από τον τόπο και τη στιγμή όπου οι δυνατότητες εμφανίζονται, οικοδομούν κόσμους και συντρίβονται προς στις αδυνατότητες. Δεν είναι το πραγματικό που συντρίβει το ιδανικό, ούτε το αντίθετο. Το ένα μέσα στο άλλο, το ένα καθώς και το άλλο δεν μπορούν να αποφύγουν το αναπόφευκτο: αυτή την τομή που σημαδεύει κάθε προέλευση, αυτό το ρήγμα που διαρρηγγύνει κάθε ενότητα και, ακόμη περισσότερο, κάθε ενοποίηση. Η ενότητα μπορεί να ενώσει τις διαφορές, δεν μπορεί ποτέ να τις εξαφανίσει. Αναγνωρίζοντας το γεγονός αυτό, θα μπορούσαμε ίσως να δεχτούμε μια γαλήνη καμωμένη από αποδοχή του κόσμου χωρίς το έργο του αρνητικού να μετριάζεται ή οι φρικωδίες που βασιλεύουν στους κόσμους να αφήνονται στη θλιβερή τους τύχη; Χωρίς να ικανοποιούμαστε από το ρόλο του θεωρητικού ανθρώπου και χωρίς κοντόφθαλμο ακτιβισμό, το παιχνίδι μας το λοιπόν θα ξετυλιγόταν μέσα στο κιαροσκούρο, το φως και τη σκιά. Αποφεύγοντας το ψεύδος, τη συγκάλυψη των ασυνεπειών, την αποσιώπηση αυτού που μας ενοχλεί, η πορεία μας, ταυτόχρονα αισθητή και νοητή (με ή χωρίς εισαγωγικά), συγκεκριμένη και αφηρημένη (επίσης με ή χωρίς εισαγωγικά), θα έφερε τα

ίχνη τόσο της ένωσης όσο και του διαχωρισμού ανθρώπου και κόσμου.

Το αισθητό και το συγκεκριμένο δεν φέρουν τα ανεξίτηλα σημάδια της παρουσίας. Η απουσία τα πλήττει έντονα. Μέσα στην παρουσία-απουσία της χρονικότητας, αισθητό και συγκεκριμένο, όταν τίθενται ριζικά υπό ερώτηση, χάνουν τη δύναμή τους υπέρ αυτού που ανοίγει καθέναν από τους δύο αυτούς όρους μέχρι τη διάσπασή τους. Μια σκέψη που προσπαθεί να σκεφτεί πέρα από την παρουσία και την απουσία ανοίγεται στις μεταμορφώσεις όλου αυτού που παίζει μέσα στον κόσμο και με τον κόσμο και, επέκεινα, στις μεταμορφώσεις του παιχνιδιού του κόσμου. Ερωτώντας με τον πλέον έντονο τρόπο το αισθητό και το συγκεκριμένο, αναγόμενοι στην προέλευσή τους, διερευνώντας αυτό από το οποίο προήλθαν και αποκαλύπτοντάς τα, επιχειρούμε επίσης την εμπειρία αυτού που παραμένει, παρ' όλα αυτά, χωρίς όνομα.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΓΡΑΜΜΑ

ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑ ΤΟΥ ΔΙΑΦΑΝΟΥΣ

Το ερώτημα του διαφανούς έχει ήδη τεθεί, αλλά δεν έχει εξεταστεί διεξοδικά. Ακόμη κι αν γνωρίζουμε από τον Αριστοτέλη ότι το διαφανές «αν και ορατό, δεν είναι κυριολεκτικά αυτό καθ' εαυτό ορατό», αυτό δεν σημαίνει καθόλου ότι σκεφτόμαστε παραγωγικά –βιώνοντας την εμπειρία του– ό,τι έχει κατ' αυτόν τον τρόπο ειπωθεί και γραφτεί, ακόμη και αν αυτός ο λόγος είναι πολύ γνωστός και σχολιασμένος. Το άσκεπτο αυτής της σκέψης ζητά να ερωτηθεί. Το διαφανές δεν αντιτίθεται σ' αυτό που δεν είναι ή στο αντίθετό του, γιατί τα υπονοεί εκ προοιμίου. Το διαφανές δεν είναι δυνατό χωρίς το μη διαφανές. Μέσα και μαζί με το διαφανές, το αισθητό και το νοητό ή το υπεραισθητό –διακριτά από την εποχή του Πλάτωνα και μάλιστα από κάποια προπλατωνική σκέψη– δεν επιδίδονται σε μια ξεκάθαρη συμπλοκή, δεν εναρμονίζονται και δεν σημαίνουν ένα χωρισμό, για να ενωθούν εν συνεχεία. Τουλάχιστον αυτό συμβαίνει με τη σκέψη που προσπαθεί να ξετυλιχτεί

πέραν της μεταφυσικής. Πράγματα ή διαστάσεις του κόσμου παίζουν το ένα και πολλαπλό παιχνίδι του διαφανούς και του αδιαφανούς. Άραγε το διαφανές «προηγείται» αυτού το οποίο καθιστά ορατό, αναδύεται το ίδιο ως διαφανές από το απροσμέτρητο βάθος, αβυσσαλέο και χαώδες, του αόρατου, ή μάλλον «προκύπτει» από αυτό το αόρατο το οποίο μάλιστα προηγείται;

Το διαφανές δεν είναι ο ορίζοντας που αποσύρεται και που διαφεύγει στη σύλληψή του, δεν είναι αυτό που καθιστά ορατό ενώ παραμένει ο εαυτός του, και μέσα στη διασπασμένη ολότητα του παιχνιδιού του, αόρατο. Το διαφανές δεν είναι ούτε το ενδιαμέσο του ορατού και του αόρατου, του αισθητού και του νοητού (απλώς φαντασιακά ή ριζικά σκεφτά). Δεν σχηματίζει ένα χωροχρόνο μεταξύ δύο δυνάμεων, είτε αυτές είναι αντίπαλες είτε συνενωμένες. Μιλώντας για ορίζοντα, θα ήταν απαραίτητο να θέσουμε αυτόν τον ορίζοντα –ή οποιονδήποτε άλλον– υπό ερώτηση. Ο ορίζοντας στη διασπασμένη του ολότητα δεν είναι οριζόντιος, κάθετος ή σφαιρικός. Είτε τα πράγματα είναι κατά τρόπο θαυμάσιο είτε κατά τρόπο κοινό, το προσφυέστερο βλέμμα παραμένει πάντοτε ανεπαρκές, πολεμώντας με το αδύνατο. Αυτό που αποκαλούμε ορίζοντα απαιτεί να διεισδυθεί και να ξεπεραστεί. Διότι επιβάλλει έναν κάποιον περιορισμό ή κλείσιμο που πρέπει να ξεπεραστεί από το ίδιο το άνοιγμα. Αυτό δεν μπορεί να γίνει παραγωγικά αν αρκούμαστε να κοιτάζουμε στην κατεύθυνση ενός ευρύτερου ορίζοντα, και μάλιστα ενός οριζοντα των οριζόντων. Πρέπει να τοποθέτησουμε τον ίδιο τον ορίζοντα, με όλες του τις έννοιες, μέσα στο άνοιγμα του

οποίου αποτελεί μια καθορισμένη πλευρά. Το άνοιγμα δεν είναι μόνο ή κυρίως αυτό που ανοίγεται σ' εμάς και αυτό που αντιλαμβανόμαστε, αυτό που «είναι» επίσης, αλλά απλώνεται σαν χωροχρόνος του παιχνιδιού του κόσμου –το οποίο είναι διαφορετικό σε κάθε εποχή– ενώ παραμένει επίσης το *αυτό*, ενόσω θα υπάρχουν άνθρωποι ή όντα που τους μοιάζουν. Σκέφτομαι και βιώνω την εμπειρία του ορίζοντα με το κλείσιμό του, στην κατεύθυνση του ανοίγματος που περιέχει επίσης το κλείσιμό του, ιδού μια μεταμόρφωση που κινητοποιεί τη σκέψη για να μπορέσει να ξετυλιχτεί εκ νέου.

Το διαφανές θέτει μια ερώτηση μάλλον παρά ένα πρόβλημα. Αυτό που αφήνει να περάσει το φως χωρίς να είναι το ίδιο εντελώς διαφανές, αυτό που «αν και ορατό, δεν είναι ορατό από μόνο του» μας ερωτά. Από πού προέρχεται αυτό το φως που δεν έχει τη σκιά που του αντιστοιχεί, αλλά κατοικεί τη σκιά φωτίζοντάς την, τη σκιά που κατοικεί το φως σκοτεινιάζοντάς το; Δεν «είναι» άραγε ο *κόσμος* «ο ίδιος» που παράγει σκιά-και-φως ενώ ταυτόχρονα παραμένει εκεί, καθιστώντας τα πάντα ταυτόχρονα φωτεινά και σκιασμένα; Μήπως είναι, αρχικά και τελικά, ο *κόσμος* που είναι ο κατεξοχήν διαφανής, αν και μένει από τη μια ως την άλλη άκρη αδιαφανής, και μάλιστα ταυτόχρονα, χρόνος διαστικτός από διαφορετικές στιγμές; Τιθέμενη κατ' αυτόν τον τρόπο, η ερώτηση δεν είναι άραγε υπερβολικά απότομη και συμπαγής; Πράγμα το οποίο όμως δεν σημαίνει –αντιθέτως μάλιστα– ότι οι πιο εκλεπτυσμένες, εξεζητημένες, νεομπαρόκ ή μεταμοντέρνες σκέψεις λένε και σκέφτονται πιο βαθιά. Ο *κόσμος* παραμένει ο φευ-

γαλέος αστερισμός του κόσμου, και όλος ή σχεδόν όλος ο κόσμος τον αποφεύγει σαν τη χολέρα. Ό,τι «είναι» και «γίνεται», ή καλύτερα ό,τι προτείνεται (όχι με προτάσεις) και μεταμορφώνεται ακατάπαυστα, εξαρτάται περισσότερο από τον κόσμο παρά από το είναι και από όλα τα όντα, που η ορθότερη ονομασία τους είναι αποσπάσματα (ή σύνολα αποσπασμάτων), τα ίδια ταυτόχρονα αδιαφανή και διαφανή. Για να γίνει αντιληπτός ο ένας και πολλαπλός κόσμος και τα μοναδικά ή «συνολικά» αποσπάσματά του, πρέπει να τα συλλάβει το παιχνίδι μέσω του ανθρώπου, χωρίς να τα κάνει κτήση του, επιχειρώντας ταυτόχρονα μια εγκατάλειψη. Χωρίς άνθρωπο, χωρίς το παιχνίδι που διατρέχει τον άνθρωπο, δεν υπάρχει παιχνίδι του κόσμου, και συνεπώς δεν μπορούμε να το ακούσουμε, να το δούμε, να το πούμε, να το θέσουμε σε κίνηση.

Από τον Όμηρο ως τον Πλωτίνο οι Έλληνες, στους οποίους οφείλουμε τη λέξη διαφανές, συνέχισαν να ασχολούνται με το παιχνίδι –πότε ενιαίο αλλά πολύ συχνά δυϊκό– της σκιάς και του φωτός, της φωτεινότητας και του σκοτους. Το κάλεσμα (και όχι μόνο το κάλεσμα αλλά και οι εφαρμογές του) στην πειθαρχία, το νόμο και το φως της ημέρας έγινε πάνω σε νυχτερινό και σκοτεινό καμβά. Αυτό το κάλεσμα –και ό,τι έφερε στο φως– θριάμβευσε, πράγμα το οποίο όμως δεν το εμπόδισε καθόλου να οδηγηθεί από μόνο του στο χαμό του. Οι Έλληνες απέκρυψαν αρκετά το απόκρυφο, αρνήθηκαν κατά κάποιον τρόπο την αρνητικότητα. Γιατί ο ελληνικός κόσμος, αν και σκέφτηκε την αιωνιότητα της θείας φύσεως, δεν μπόρεσε να κάνει τη χρονικότητα να

σιωπήσει και ως εκ τούτου γνώρισε το τέλος του, που διήρκεσε επί μακρόν και κατά κάποιον τρόπο διαρκεί ακόμη, χάρη σε μια σειρά μεταμορφώσεις. Πριν να γνωρίσουν αυτό το τέλος, οι Έλληνες κατάλαβαν επίσης ότι το ερεβώδες «απωθημένο» δεν έπαυε να επιστρέφει ακατάπαυστα, μεταμορφωμένο. Φωτεινότητα και μέτρο σε εικαστικό, καλλιτεχνικό, φιλοσοφικό επίπεδο και σκοτεινό βάθος της τραγωδίας ταιριάζουν —αρμονικά ή αντιθετικά;— σαν δυο δίδυμα αδέλφια προερχόμενα από το ίδιο αστρικό σύνολο, το οποίο ταυτόχρονα γεννά και γεννιέται. Διαφανές και αδιαφανές (το *άλφα* είναι στερητικό, αλλά η λέξη αυτή δεν υπάρχει για τους αρχαίους Έλληνες, ενώ χρησιμοποιείται στα νέα ελληνικά) είναι σε διαμάχη, και σε συνενοχή, χωρίς καμιά διαλεκτική ταχυδακτυλουργία. Μέσω —διά— του διπλού και ενιαίου παιχνιδιού του διαφανούς και του αδιαφανούς, δηλαδή μέσω της μυθολογίας, της λατρείας, της σκέψης, της ποίησης και της τέχνης, της επιστήμης και της πολιτικής, ο *κόσμος*, πιο κοινωνικός και πιο μακρινός από οποιονδήποτε άλλο κόσμο, ξεδιπλώθηκε ενώ αποσυρόταν. «Αυτός» δίνεται και παράγεται, εξαφανίζεται και βρίσκει καταφύγιο μέσα σε μια αδιαφανή διαφάνεια, η οποία με τη σειρά της δεν «είναι» ούτε η πηγή ούτε η κατάληξη του διαφανούς, ούτε αυτό που παραμένει εντελώς αδιαφανές.

Εμείς οι άνθρωποι, οι όψιμοι, οι κουρασμένοι και οι φθαρμένοι, παραμένουμε απρόσεκτοι απέναντι σ' αυτό που μας αφορά. Και μάλιστα δεν ξέρουμε ότι μιλάμε και πράττουμε σαν αυτό να μην μας αφορούσε. Η σκέ-

ψη και η ποίηση του κόσμου ανοίγονται σε κάθε άτομο – όταν αυτό δεν κλείνεται. Σ' εμάς, αυτό το ομιλούν απόσπασμα του κόσμου, που πορεύεται προς τη μη θριαμβευτική ανάληψη του ανθρώπου, εναπόκειται να διατηρήσουμε, να αναλάβουμε, να καταργήσουμε και να υπερβούμε αυτό που είναι απλώς ανθρώπινο. Χωρίς να στοχεύουμε σ' έναν τύπο υπερανθρώπου, όποιος κι αν είναι αυτός. Οφείλουμε να σκεφτούμε και να βιώσουμε –πέρα από το ανθρώπινο, το άκρως ανθρώπινο, και χωρίς να παριστάνουμε τους μικρούς θεούς ή να πιστεύουμε σ' ένα Θεό που θα έβλεπε τα πάντα μέσα στην απόλυτη φωτεινότητά του– τη ζωή μας τόσο της μέρας όσο και της νύχτας. Όλα τα θεωρούμε σαν ένα μικρο-πρόβλημα που ζητά μια λύση θεωρητικοπρακτική, ουσιαστικά αδιάφοροι στο πρόβλημα του κόσμου και στη μη διαχωριστική διαφορά του από την ερώτηση του κόσμου. Άραγε αυτός μπορεί να γίνει λίγο πιο κατοικήσιμος, καθιστώντας όντα και πράγματα λίγο πιο διαφανή; Γιατί, τελικά, τίποτα και κανένας δεν μπορεί να εμποδίσει την τάση –ημισυνειδητή, ημιασυνειδητή– για μια ολική απερέμωση, έμπληξη θορύβου και οργής, μια ξέφρενη απερέμωση η οποία, παρό και εξαιτίας του ακτιβισμού της, δεν κατορθώνει να πληρώσει το κενό, ούτε το μικρό ούτε το μεγάλο. Έτσι, τα πάντα, ή σχεδόν τα πάντα, στην εποχή του βλέμματος, της όρασης, του θεάματος, της γενικευμένης οφθαλμολαγνείας, παραμένουν αδιαφανή. Και τι να πει κανείς για τον κόσμο απ' όπου αναδύεται και όπου χάνεται η διαφάνεια; Ότι είναι ταυτόχρονα πηγή και κατάληξη του παιχνιδιού που συνενώνει σε μία μονομαχία διαφανές και αδιαφανές;

Αρκεί άραγε; Ασφαλώς όχι. Ένα υποβόσκον και έρπον μίσος εκδηλώνεται έναντι του κόσμου και της ποιητικής του σκέψης, που είναι διαφανείς-αδιαφανείς. Ο κόσμος αποσύρεται κι εμείς του γυρίζουμε κυριολεκτικά την πλάτη. Οι κινήσεις –θεωρητικές και πρακτικές– φιλοσοφικές, θρησκευτικές, λογοτεχνικές και καλλιτεχνικές, πολιτικές και τεχνικοεπιστημονικές, φαίνεται να αρκούν στους ανθρώπους, οι οποίοι ζουν δίχως κόσμο μέσα σ' ένα αδιαχώριστο μίγμα ευφορίας και δυσφορίας. Η κατάσταση αυτή φαίνεται να είναι φυσική και αιτιολογημένη, αλλά οι λόγοι αυτοί περιέχουν ωστόσο αρκετά μη λογικά στοιχεία, κάτι ανάλογο με τη λογική του παραλόγου. Η ποιητική και ερωτώσα σκέψη, η οποία είναι η ίδια διαφανής-αδιαφανής, παραμένει αγνοημένη ή απαρνημένη. Ενοχλεί. Την κρατάμε συνεπώς σε απόσταση ή απομακρυνόμαστε από αυτή. Και αυτό επίσης είναι διαφανές και καθιστά αδιαφανή αυτόν το δεσμό μεταξύ διαφανούς και αδιαφανούς στα μάτια όσων τολμούν και ξέρουν όχι να κοιτάζουν αλλά να βλέπουν. Γιατί η σκέψη αυτή δεν παύει να ξετυλίγεται, αν και με σχεδόν παράνομο τρόπο. Γι' αυτήν το διαφανές παραμένει επίσης αδιαφανές, και το κέντρο της ολόκληρης σχέσης άνθρωπος-κόσμος εμπεριέχει την πηγή κάθε διαφάνειας της οποίας ο χωροχρόνος είναι ανεξίτηλα σημαδεμένος από την αδιαφάνεια.

ΠΕΜΠΤΟ ΓΡΑΜΜΑ

Η ΦΙΛΙΑ ΥΠΟ ΕΡΩΤΗΣΗ

Η φιλία υπό ερώτηση μας αφορά αποφασιστικά, ακόμη κι αν δεν το αντιλαμβανόμαστε. Η φιλία αποτελεί πρόβλημα, ή μάλλον συνιστά μια ερώτηση. Δεν αποκλείει το παιχνίδι της έλξης-απώθησης, αντιθέτως το συμπεριλαμβάνει. Η φιλία δεν μας αποκαλύπτει το μυστικό της όταν προσεγγίζεται ψυχολογικά ή κοινωνιολογικά, αν και οι προσεγγίσεις αυτές μπορούν κάπως να την φωτίσουν. Η προβληματική της φιλίας αποκτά ρίζες στη σχέση της με τον εαυτό της, τους άλλους, τον κόσμο. Η φιλική σχέση δεν θεωρεί τον εαυτό της, τους άλλους, τον κόσμο σαν μια κτήση και δεν υποκύπτει σε μια ιδεαλιστική ή ρομαντική αντίληψη της φιλίας. Το κέντρο της φιλίας δεν τοποθετείται μέσα στο υποκείμενο, το οποίο, διατηρώντας τα πρωτεία, αντιλαμβάνεται τον εαυτό του και αντιλαμβάνεται αυτό που δεν είναι σαν ένα αντικείμενο ή ένα σύστημα αντικειμένων. Η φιλία διατρέχει το σύνολο της σχέσης άνθρωπος και κόσμος. Ξετυλίγεται με μια κάποια ηρεμία, αλλά η

κίνησή της είναι επίσης συγκρουσιακή, γεννά συγκρούσεις, γεννιέται από αυτές, και συνεπώς είναι αμφίσημη. Θαρραλέα φιλία και αποστασιοποιημένη μαχητικότητα μπορούν κάλλιστα να συμπορευτούν. Και η φιλία, όπως όλες οι παρορμήσεις και όλες οι καταστάσεις, αποτυγχάνει, έχοντας επιτύχει σχεδόν το μέγιστο δυνατόν.

Η φιλία, ή, για να την ονομάσουμε διαφορετικά, η φιλικότητα, παραμένει εξαιρετικά αινιγματική. Η επίκλησή της δεν ισοδυναμεί με την απονομή ενός πρωτοκόλλου ή οδηγιών χρήσεως. Ακόμη και η λέξη «φιλία» έχει τόσο πολύ παραφθαρεί που μας υποχρεώνει να υπερβούμε τις συνήθειες έννοιές της, για να μάθουμε αυτό που σήμαινε η αρχαία *φιλία*, η οποία παρέμεινε, όπως και η φιλία, άσκεπτη, γιατί δεν είχε τοποθετηθεί στο κέντρο με αφετηρία το οποίο μπορούσε να εκδηλωθεί. Την εποχή της θριαμβεύουσας και παραπλανητικής τεχνικής, η φιλία δεν προσφέρει ένα άνετο καταφύγιο απέναντι στη σκληρότητα της τεχνικότητας. Το κέντρο της ίδιας τής τεχνικής και ολόκληρη η κατακλυσμιαία εμφάνιση του τεχνικού μηχανισμού μπορούν, ίσως, να προσεγγιστούν φιλικότερα, χωρίς να θεωρούμε τους εαυτούς μας κυρίους ή σκλάβους του τεχνικού πεπρωμένου. Απομένει να διερευνήσουμε την πορεία μιας φιλικότερης προσέγγισης της προσφέρουσας φύσης, του χαμένου θεού, του ανθρώπου που βαδίζει προς την ανάληψη. Αν η πορεία αυτή αποδεικνυόταν παραγωγική, θα μπορούσαμε τότε να μάθουμε να ζούμε και να πεθαίνουμε πέρα από την ελπίδα και την ψευδαίσθηση, την απελπισία και την απογοήτευση. Αυτή η φιλική σχέση με τον κόσμο, καινούργια και ήδη αιώνια, σημαίνει επίσης σκε-

πτόμενη και ποιητική αποδοχή του Όλου-Τίποτα. Ασφαλώς η παγκόσμια τεχνική συνιστά μια αλλαγή στην ιστορία της σχέσης άνθρωπος-κόσμος, ολοκληρώνοντας ταυτόχρονα, μέσα στη γενική μη ολοκλήρωση, τα ήδη αναγγελθέντα προλεγόμενα. Ωστόσο δεν είναι με την τεχνική μόνο ή κυρίως μ' αυτήν που μπορεί να δημιουργηθεί ένα άνοιγμα το οποίο απαιτεί σκέψη και εμπειρία του κόσμου και των κόσμων όπου παρελθόντα, παρόντα και μέλλοντα θα ειδώνονταν ταυτόχρονα από κοντά κι από μακριά. Ο χρόνος στην ολότητά του, όλος μαζί γόνιμος και αδυσώπητος, απαιτεί μιαν φιλικότερη προσέγγιση, αυτός που εξουσιάζει τους ισχυρότερους των νικητών. Δεν απαιτεί από εμάς να είναι διαρκώς και τεχνητά γεμάτος, όπως και δεν αντέχει να αδειάζεται από τους παλμούς του. Η φιλικότητά μας, έναντι της χρονικότητας της οποίας είμαστε οι δρώντες και οι μάρτυρες, μπορεί να δώσει ένα στυλ λιγότερο συγκρατημένο στα λόγια και τις πράξεις μας. Ο στόχος της ανθρώπινης κοινότητας στο σύνολό της, αν υπάρχει τέτοιος στόχος, δεν είναι η παγκόσμια αγάπη, όλων για όλους, μια αγάπη σχεδόν χριστιανική. Ο κόσμος ο οποίος ακολουθεί το ρυθμό του χρόνου δεν είναι ο τόπος της γενικευμένης ευτυχίας. Η φιλία ή η φιλικότητα για την οποία μιλάμε, δεν είναι ένα υποκατάστατο αυτής της αγάπης. Ισχυρότερη από την αγάπη, διαφορετική από την αγάπη, γνωρίζει ότι διατρέχεται από την αρνητικότητα. Παραμένει εξίσου διαφορετική από τον έρωτα όπως και από τη συντροφικότητα που για ορισμένο καιρό αποκαλείτο σοσιαλιστική. Οι δεσμοί μεταξύ της φιλίας και της αγάπης είναι και παραμένουν

εξαιρετικά πολύπλοκοι και τοποθετούνται σε διάφορα επίπεδα. Η φιλία είναι άραγε ο γενικός όρος που περιέχει την αγάπη; Είναι τόσο δύσκολο να μιλάμε για την αγάπη σε όλες τις μορφές της, να χρησιμοποιούμε το ρήμα αγαπώ. Γεμάτες πολυφωνία και αμφισημία, οι λέξεις και τα ονόματα του έρωτα και του μη έρωτα εξαρτώνται, πέραν της ψυχολογίας, από την *ψυχή*, και ακόμη στενότερα από τον *κόσμο*. Η φιλία δεν είναι κάτι το χλιαρό ή κάτι το ψυχολογικά εμπαθές. Υποκείμενη στο ανικανοποίητο και φερόμενη προς τη δράση, ανοικτή στην οδύνη και τείνοντας προς μια ορισμένη υπέρβαση της αποδεκτής και μεταλλαχθείσας δυστυχίας, δεν είναι καμωμένη μόνο από τη στόφα των ονείρων. Το εμπειρικό επίσης είναι άξιο ερώτησης και δεν λειτουργεί ποτέ μόνο του. Λιτή και περιέχουσα τη σκιά που της αναλογεί, με μια συνάισθηματική χροιά που δεν βουλιάζει μέσα στο ψυχολογικό, ασυνεπής με τον τρόπο της και γεμάτη ζωντάνια, η εν λόγω φιλία είναι **προσφέρουσα** και αποτελεί ένα με την αμφισημία η οποία σημαδεύει με τη σφραγίδα της κάθε ανθρώπινο ον, κάθε ανθρώπινο παιχνίδι που παλεύει μ' ένα άλλο ανθρώπινο παιχνίδι και την ίδια τη σχέση του παιχνιδιού του ανθρώπου με το παιχνίδι του κόσμου. Γνωρίζοντας ότι συμβιβασμοί, ψέματα και συγκαλύψεις δεν μπορούν ποτέ να εκριζωθούν εξ ολοκλήρου, μια φιλία όσο το δυνατόν διαυγέστερη τολμά να αναγνωρίσει όλες τις μεταμορφώσεις που γνωρίζει, είτε αυτό της αρέσει είτε όχι.

Η φιλία δεν προσφέρει πρότυπα, και δεν είναι από μόνη της πρότυπο. Τα πρότυπα γίνονται για να εγκατα-

λείπονται και η εφαρμογή τους, πάντοτε κατακριτέα, περιέχει ήδη την αρχή του τέλους τους. Είναι πολύ δύσκολο να μιλάμε για τη φιλία. Κι εδώ, όπως κι αλλού, οι λέξεις μάς λείπουν. Αλλά μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε την εμπειρία της γλώσσας, και συνεπώς της γλώσσας της φιλίας, ακριβώς εκεί όπου οι λέξεις μάς λείπουν. Ωστόσο η φιλία δεν γίνεται μια περιπέτεια του άφατου βιωμένου. Ούτε το βιωμένο ούτε η σκέψη προσφέρουν ένα τελευταίο καταφύγιο, ακόμη κι αν η ζωή προστιθέμενη στη σκέψη μπορεί να ανοίγει. Χωρίς να δίνουμε ιδιαίτερη σημασία στον ακατάλυτο δεσμό που συνδέει «ζωή» και «σκέψη», δεν παύουμε να φλυαρούμε για τις επιρροές και τις περιπέτειες του βιωμένου, λες και το βιωμένο δεν μπορεί να είναι εξίσου άψυχο όσο και η πιο απενσάρκωμένη, η πιο αφηρημένη, όχι όμως η πιο αφαιρετική «σκέψη». Το παιχνίδι της φιλίας μάς αφορά όλους μας, όντα ζωντανά και σκεπτόμενα, όντα που περνούν, όντα περαστικά. Ωστόσο, για τον άνθρωπο, *είμαι* σημαίνει βαθύτερα με διαπερνάει το παιχνίδι που συντονίζει τον άνθρωπο με τον κόσμο. Η φιλία δεν είναι υπερφυσική, θεία, ή κυρίως ανθρώπινη και κοινωνική. Δεν είναι επιβαλλόμενη ή ηθελημένη, αποφασισμένη ή διεκδικούμενη. Είναι ικανή να υφάνει δεσμούς, ταυτόχρονα ισχυρούς και λεπτούς, μεταξύ όσων ανοίγονται σ' αυτήν, την υποδέχονται και την επεξεργάζονται, δηλαδή μεταξύ όσων τολμούν να την δεχτούν και να την προσφέρουν. Ούτε είναι θέμα διαλόγου ή αμοιβαίας κατανόησης. Ο καθένας μας ξεφεύγει από τον άλλο, όπως ξεφεύγει πρώτα απ' όλα από τον εαυτό του. Η φιλία παραμένει αντιφατική, καθότι συν-

δεδεμένη με τη μη φιλία, και το παιχνίδι της, που δεν συνδέει απλώς άτομα, διαπερνάει όλους αυτούς που υπό τον ρυθμό του χρόνου δεν είναι «όντα» που μπορούν να πουν τα πάντα ο ένας στον άλλο ή να κάνουν τα πάντα μαζί, αλλά αποσπάσματα μιας μεγάλης περιπέτειας, που υπερβαίνει κατά πολύ τις ψυχολογικές και κοινωνικοϊστορικές περιπέτειες. Εν πάση περιπτώσει, ακόμη κι αν γίνεται κατανοητή με βάση το παιχνίδι της ολόκληρης σχέσης, κάθε φιλία παραμένει συγκεχυμένη. Δεν αναπτύσσεται μέσα στο χρόνο, αλλά, ρυθμιζόμενη από αυτόν, μπορεί να δοκιμαστεί σε μια άλλη σχέση με το χρόνο. Καθώς δεν απελπίζεται από το παρελθόν, δεν εξαντλείται στην επικαιρότητα αλλά υποδέχεται το κάλεσμα της παρουσίας, γνωρίζοντας ότι ολόκληρα τμήματα του μέλλοντος ανήκουν ήδη στο παρελθόν, παραμένει διαθέσιμη σ' αυτό που οδηγεί στο μέλλον, το οποίο δεν είναι απλώς ο μελλοντικός χρόνος και δεν θα συμβεί ποτέ σε όλη του την αγνότητα, δεδομένου ότι καμιά στροφή δεν είναι ολοκληρωτικά ριζική. Ούτε κοινό ούτε αστρικό, το παιχνίδι της φιλίας μπορεί να πάλλεται, πέραν του ανθρώπινου και των ορίων του, προς το απεριόριστο, αλλά όχι προς το άπειρο. Αυτό που πάλλεται μέσω της φιλίας μπορεί να ακολουθήσει την πορεία του με κατεύθυνση το άστρο που προσανατολίζει την περιπλάνησή μας.

Όσο αρκούμαστε να βυθίζουμε τα πάντα σε μια εξέλιξη που απαρτίζεται από μεγάλους σταθμούς, ξεκινώντας από τη φυσικοχημική ύλη-ενέργεια και φτάνοντας στη βιολογική ζωή και από αυτή στις ψυχοκοινωνιολογικές ομαδοποιήσεις και τα λεγόμενα πολιτιστικά έργα,

εξερεύνηση που έχει ήδη γνωρίσει θαυμαστές νίκες, χάνουμε τη «φύση» και τη «ζωή», το «ανθρώπινο», την «κοινότητα» και τα «έργα» που δεν είναι προπάντων ή εν κατακλείδι πολιτιστικά. Στο μακρύ γίγνεσθαι των μορφών-και-περιεχομένων ο άνθρωπος τείνει να θεωρεί τον εαυτό του ως τον τελευταίο σταθμό. Τρόπον τινά, είναι ο τελευταίος σταθμός, μέχρι νεωτέρας διαταγής. Είναι «αυτός» που αποκαθιστά θεωρητικά αυτό που προηγείται του εαυτού του και τον περιβάλλει, δρώντας στην πράξη όσο μακριά μπορεί να πάει. Αυτή η ερμηνεία του ανθρώπου παραμένει ωστόσο ουμανιστική, καθιστώντας τον κέντρο, έννοια και τέλος του Σύμπαντος. Η άλλη αυτοερμηνεία του ανθρώπου τον καθιστά ένα απόσπασμα, το ομιλών και δρών απόσπασμα του κόσμου. Σύμφωνα με την ερμηνεία αυτή, το παιχνίδι που διαπερνάει τον άνθρωπο τον ανοίγει διαφορετικά στον κόσμο που διακυβεύεται. Αυτό που καλείται ακόμη άνθρωπος μπορεί τότε να πάψει, στην κυριολεξία, να «είναι» ή να «γίνεται», όχι για να βρεθεί εκμηδενισμένος αλλά για να βρεθεί μεταμορφωμένος πέρα από την υποκειμενικότητα, πρότυπο της αντικειμενικότητας. Αυτό που διαπερνάει τον άνθρωπο έχει «ανάγκη» τον άνθρωπο. Ωστόσο δεν πρόκειται πλέον για τον άνθρωπο του ουμανισμού, τουτέστιν του αντιουμανισμού. Ο άνθρωπος, νοούμενος ως αυτό που ξεπερνάει την κούραση του ανθρώπου για τον άνθρωπο, έχει ανάγκη από άλλους ανθρώπους. Αλλά αυτοί δεν γίνονται πλέον αντιληπτοί με τον παραδοσιακό τρόπο. Γιατί ακόμη και η ιστορία της μεταφυσικής δεν παύει να είναι ανθρωπομορφική. Η σκέψη που πηγαίνει πέρα

από τη μεταφυσική δεν ορίζει μια μορφή του ανθρώπου.

Η φιλία δεν είναι απλώς ένας δεσμός που συνδέει. Αν για να ασκηθεί απαιτεί την ισότητα, το ζήτημα της ισότητας νοούμενης χωρίς υποκρισία είναι ιδιαίτερα πολύπλοκο, γιατί συνεπάγεται ταυτόχρονα το μηδενισμό—όλα είναι ίσα—και τις ευκαιρίες που δίνονται στον καθένα, ενώ οι ευκαιρίες αυτές εξακολουθούν να παραμένουν άνισες. Και ούτε προσφέρει ένα τελευταίο καταφύγιο ή μια έσχατη σανίδα σωτηρίας και δεν αποτελεί ένα συναίσθημα ή μια κίνηση αντιστάθμισης μπρος στην σκληρότητα της ύπαρξης. Η φιλία δεν αφορά μόνο ή πρωταρχικά αυτό που στον άνθρωπο υπάγεται στο παιχνίδι. Αυτό το παιχνίδι δεν είναι καθόλου αυτόνομο. Είναι αδιανόητο χωρίς τη σχέση με τα πράγματα του κόσμου και, ακόμη περισσότερο, με τον κόσμο.

Η παρόρμηση της φιλίας εκδηλώνεται τόσο έναντι του κοντινού και του οικείου όσο και έναντι του ανοικτού ορίζοντα και του μακρινού. Γιατί ασκείται; Για όλα και για τίποτα. Προορισμένη να γνωρίσει πολλά—πλά ρήγματα, ανοίγει ένα δρόμο που ανοίγεται σ' αυτήν. Αυτοί που σκέφτονται αυτή την παρόρμηση και έχουν βιώσει την εμπειρία της μπορούν επίσης να αναγνωρίζουν ότι είναι άρρηκτα δεμένη με τις κοπώσεις και τις κρίσεις της. Η παγκόσμια κρίση γίνεται όλο και πιο ευρεία, όλο και πιο βαθιά, σαν να ήταν η ομαλή κατάσταση των όντων και των πραγμάτων. Το όπλο της κριτικής, η οποία γενικά είναι διαρκής και αναποτελεσματική, δεν καταφέρνει να προσεγγίσει αυτή τη διαρκή κρίση. Μέσα σ' αυτή, η διαρκής και πάντοτε ατελής κριτική δεν είναι κατά κανέναν τρόπο σε θέση να αγγί-

ξει, ως κριτική, τις βάσεις αυτού στο οποίο ασκεί κριτική. Ταράσσει τους ανθρώπους και τους λαούς, αλλά και τους αποκοιμίζει. Τα ενδοκοσμικά προβλήματα και οι παρεχόμενες λύσεις, η δυσφορία που γενικεύεται και οι προτεινόμενες λύσεις παραμένουν εκτός της περιμέτρου της ιστορικής ερώτησης. Οι ανθρωπολογικές, ψυχολογικές, και μάλιστα υπαρξιακές, κοινωνιολογικές, πολιτικές ή πολιτιστικές προοπτικές αγνοούν το κέντρο βάρους της ερώτησης. Οι παρηγορητικές προοπτικές που υπάγονται στο μυστικισμό, τη θεολογία ή τη θρησκεία δεν μπορούν ούτε αυτές να μας σώσουν, γιατί δεν υπάρχει δυνατή σωτηρία και δεν καταφέρνουμε να δούμε αν υπάρχει μεγάλος κίνδυνος και πού βρίσκεται. Όλα ακολουθούν το δρόμο τους πάνω σε καθορισμένες τροχιές. Ολόκληρα τμήματα του ορατού κόσμου έχουν πέσει, εξακολουθούν και θα εξακολουθούν να πέφτουν, ενώ δυνάμεις ξέφρενες, αλλά ήδη φθαρμένες, εργάζονται, ενίοτε με μεγαλοπρέπεια, στα οικοδομήματα που χτίζονται. Οι καταστροφές ακολουθούν η μία την άλλη σύμφωνα με την τάξη του χρόνου. Τα ενδοκοσμικά προβλήματα παραμένουν στην κατάσταση του προβλήματος και, ενώ εξελίσσονται, τρόπος του λέγειν, παραμένουν ουσιαστικά άλυτα. Ούτε κι αυτή η οξυδερκής διαπίστωση αρκεί. Ένα βλέμμα και μια κίνηση που είναι δυνατά χάρι σε μια φιλική διαθεσιμότητα, μπορούν άραγε να μας βοηθήσουν να εξακολουθήσουμε ένα δρόμο που ανοίγει, ο οποίος διακρίνει τις ίδιες του τις αδυναμίες; Η δεκτικότητα παίζει ένα σημαντικό ρόλο, υπεράνω κάθε γνώσης. Αναλαμβάνοντας αυτό που δίνει, επιλέγουμε αυτό που μας επιλέγει, παράγοντας αυτό

που μας επιβάλλεται. Η ανθρώπινη ανάπτυξη δεν μοιάζει να έχει στόχο. Οπωσδήποτε το πνεύμα ή η καλλιέργεια δεν είναι ο στόχος αυτής της ανάπτυξης, το απώτατο πεπρωμένο του ατόμου και της κοινωνίας. Ένα είδος γενικευμένης φιλίας, εκτός από το γεγονός ότι είναι αδύνατη, δεν είναι αυτό που μας περιμένει στη διάρκεια της πορείας μας ή ακόμη και στην κατάληξή της, αν υπάρχει κατάληξη. Μέσω της φιλίας δεν παύουν να παίζουν δυνάμεις που δεν εκμηδενίζονται αλλά μπορούν να βρεθούν, στην καλύτερη περίπτωση, ανειλημμένες. Γενικώς, η φιλία δεν είναι απαραίτητη. Γίνεται απαραίτητη όταν συμβαίνει, αδιάρρηκτα δεμένη με την απόσυρσή της, και συνδέει συμμετέχοντες στο παιχνίδι του κόσμου. Δεν εμπίπτει ούτε στο είναι ούτε στο έχω. Δεν είναι φιλία παρά μόνο αποσυρόμενη, και δεν έχουμε φίλους ή έναν (καλύτερο) φίλο. Βιώνεται και λέγεται με πολλαπλούς τρόπους. Ο ίδιος ο όρος «φιλία» παραμένει πολυσήμαντος και δεν είναι σε θέση να αποφύγει κάθε είδους αμφισημία. Άνοιγμα στον κόσμο και ανοικτή στον κόσμο, η φιλία η οποία εγγίζει διαρκώς τα ημίμετρα και την αποτυχία μπορεί να είναι σταθερή για ένα διάστημα, και μάλιστα μακρύ, αν και πάντοτε χαρακτηρίζεται από την αστάθεια. Δεν σχηματίζει έναν κόσμο, αλλά εξελίσσεται μέσα σε μια προσέγγιση του κόσμου που δεν είναι το θεμέλιο των κόσμων. Αυτοί μπορούν να ανοιχτούν στον κόσμο όπως αυτός ανοίγεται στους κόσμους, ενώ συγκαλύπτεται. Η φιλία δεν είναι ποτέ αγνή. Ούτε απαραίτητη, ούτε ενδεχόμενη, υπακούει στο κάλεσμα που απευθύνεται σ' αυτήν και στο οποίο ανταποκρίνεται παραγωγικά χτίζοντας ένα

τρέμον οικοδόμημα. Κατ' αυτόν τον τρόπο συνδέονται οι άνθρωποι με τους ανθρώπους και με αυτό που αποκαλούμε, τόσο αδέξια, πράγματα.

Αυτό που στέκεται μπροστά μας και μας προκαλεί αποτελείται από τα φυσικά πράγματα που έχει παραγάγει η φύση μόνη της, από τα πράγματα που έχει παραγάγει ο άνθρωπος ή από ένα μίγμα και των δύο. Κυριαρχεί όλο και περισσότερο μια πολύμορφη ανθρώπινη επιθετικότητα, χαρακτηριστικό της εποχής της τεχνικής, μια παραγωγή σχεδόν απεριόριστη πραγμάτων που έχει δημιουργήσει ο άνθρωπος, τα οποία καταναλώνονται πολύ γρήγορα. Μια νηφάλια προσπάθεια, μια συνένοχη προσοχή, μια κάποια ποιητική φιλικότητα, μια άλλη σκέψη και μια άλλη συμπεριφορά θα επέτρεπαν άραγε μια πιο γαλήνια προσέγγιση του ανθρώπου από τον άνθρωπο, των πραγμάτων για τον άνθρωπο, καθώς πράγματα και κόσμοι προβάλλουν πάνω στον καμβά του κόσμου; Αν γνωρίζαμε ότι ο άλλος βυθίζει τις ρίζες του μέσα στο αυτό, και οδεύοντας προς ένα τοπίο μη μεταφυσικό, θα μπορούσαμε άραγε να κάνουμε το επόμενο βήμα; Η εν λόγω φιλικότητα δεν θα κατέληγε σε μια οικουμενική και ειρηνική κατάσταση. Οι συγκρούσεις θα εξακολουθούσαν να μαίνονται, ακόμη και σε μια καταπονημένη εποχή, η καταστροφικότητα θα εξακολουθούσε το έργο της, ο υπαρκτός θάνατος θα εξακολουθούσε να κατακλύζει τα πάντα. Διαμέσου και πέραν της μελανότητας της εικόνας, τι θα εμπόδιζε αυτούς που έχουν την τόλμη να αντιληφθούν ότι όχι μόνο η ζωή αλλά και ο θάνατος απαιτεί κάποια φιλικότητα;

Αυτός που μιλάει για τη φιλία η οποία συνδέει φί-

λους με μη κτητικό τρόπο, και πάντοτε μέσα από τη διάσταση της απόσυρσης, συναντά στο δρόμο του το πρόβλημα του εχθρού. Η υπερβολική εχθρότητα ξεγλιστράει, όπως και η φιλικότητα, από κάθε περιοριστική προσπάθεια σύλληψης. Και η μια όπως και η άλλη περιλαμβάνουν πολλά επίπεδα. Ο εχθρός είναι «εντός μας» και «εκτός μας». Ποιος είναι; Να μια ερώτηση που δεν κλείνει με μια μονοσήμαντη απάντηση. Στην πράξη υπάρχουν ασφαλώς εχθροί εμπειρικοί, απειλητικοί, τους οποίους είμαστε έτοιμοι να πολεμήσουμε σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο. Ωστόσο το ιδιωτικό και το κοινωνικό δεν μπορούν να διαχωριστούν επιφανειακά. Σε φιλοσοφικό, θεωρητικό, ψυχολογικό, ιστορικό επίπεδο αναδύονται εχθροί, ήπιοι ή σκληροί. Δεν υπάρχει μια απόλυτη διαχωριστική γραμμή που να χωρίζει αυτούς που πρέπει να πολεμήσουμε κι αυτούς που πρέπει να αγνοήσουμε. Άλλωστε συχνά συγχέονται οι μεν με τους δε. Ακόμη και χωρισμένοι, ο καθένας διατηρεί στοιχεία του άλλου. Ποιον και τι πολεμούμε λοιπόν όταν τον αντιμετωπίζουμε πολεμικά; Ο εχθρός είναι αυτός που περιορίζει το παιχνίδι του κόσμου; Σ' ένα παιχνίδι που δεν είναι παιχνίδι ρόλων οι ρόλοι του φίλου και του εχθρού συχνά αντιστρέφονται. Για να συντομεύουμε, ας πούμε ότι η εχθρότητα είναι προβληματικότερη από τη φιλία και ότι ο πόλεμος συνεχίζεται, ισχυρότερος από τους πολεμιστές ή τους ειρηνιστές. Πόλεμος και ειρήνη –πολύμορφοι– συγχέονται όλο και πιο αδιάρρηκτα. Η αρμονία πάλι απευθύνεται σ' εμάς, αλλά, εν γένει, μας διαφεύγει.

Η εποχή που μας έλαχε να ζήσουμε κινείται από μια

ισχυρή μυθο-τεχνο-λογική ορμή. Λιγότερο ορθολογική απ' όσο την σκέφτεται ο ορθολογισμός, υπακούει ωστόσο σε μια λογική που ο μη ορθολογισμός αδυνατεί να συλλάβει. Η εποχή αυτή θα παραταθεί. Στο πλαίσió της, πολεμώντας μαζί της, οφείλουμε να την επαναφέρουμε στις βάσεις της, να την ερωτήσουμε και να προβλέψουμε την παρατάσή της. Πώς να βιώσουμε την εμπειρία της φιλίας μέσα στη δυναμική κοινοτοπία; Το πολιτικό, ένα από τα φαινόμενα της εποχής αλλά όχι το κυρίαρχο, δεν συνιστά ένα μέσο ιδιαίτερα γόνιμο, ούτε ένα προνομιούχο κλίμα για την ανάδυση και τη συντήρηση αυτού που αποκαλούμε φιλία. Η φιλία δεν αποτελεί πρόγραμμα ή ουτοπία, γιατί εδράζεται κάπου στο ρήγμα. Αν η εποχή μάς επιβάλλει τους περιορισμούς της, θα μπορούσαμε να δοκιμάσουμε όχι να πηδήξουμε πάνω από τη σκιά μας, αλλά να επιδοθούμε σε κάποια κίνηση υπέρβασης όπου η φιλικότητα θα εμπλεκόταν και θα μας ενέπλεκε. Αναγνωρίζοντας ότι δεν υπάρχει τέλεια φιλία, γιατί κάθε φιλική σχέση, κάθε συμπάθεια κατά το μάλλον ή ήττον αμοιβαία, παραμένει αμφίσημη, πρέπει να υποστούμε τη δοκιμασία αυτού που μας επισκέπτεται και μας εγκαταλείπει. Αν υποθέσουμε ότι η φιλία έχει κατά κάποιον τρόπο τη θέση της και ότι μπορεί να μας κάνει να γνωρίσουμε κάποιες στιγμές ή μια μεγάλη περίοδο ξαστεριάς, έχει τις ρίζες της και εξακολουθεί την πορεία της μέσα στην αμοιβαία «ιδιοποίηση», χωρίς καμιά έννοια ιδιοκτησίας, του ανθρώπου και του κόσμου.

ΕΚΤΟ ΓΡΑΜΜΑ

ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΜΕΤΕΩΡΟ

Το πολιτικό μετέωρο δεν είναι αρκετά κατανοητό μέσω μιας αφηρημένης πολιτικής φιλοσοφίας ή μιας πολιτολογίας δήθεν συγκεκριμένης, καθότι και οι δυο δεν βλέπουν καθαρά τους ίδιους τους τους ορισμούς, θεωρούν το πολιτικό σαν κάτι ήδη θεσμοθετημένο και σχεδόν απαραβίαστο και παραπέμπουν την πραγμάτωσή του σ' ένα κοντινό ή μακρινό μέλλον. Το πολιτικό παραμένει πάντοτε μετέωρο. Δεν εξαντλείται ούτε στο παρελθόν, ούτε στο παρόν του, ούτε στην αναμονή του μέλλοντος. Δεν αποτελεί έναν ξεχωριστό κόσμο και συχνά μπορεί να είναι «άκοσμο». Το πολιτικό, παρότι υποτίθεται ότι είναι τρομερά πραγματικό, παραμένει ωστόσο φαντασματικό. Ποιος έχει την εξουσία; Το πολιτικό δεν αφήνεται να περιοριστεί σ' αυτόν που κατέχει την εξουσία και στα αντιπολιτευόμενα κινήματα, τα οποία με ειρηνικό ή βίαιο τρόπο θέλουν να το κατακτήσουν. Παραμένει διαρκώς αντικείμενο διεκδίκησης, αλλά δεν μπορεί να ασκήσει τη δύναμή του αν οι πολίτες

δεν επιδεικνύουν μια κάποια απάθεια και κάποια επιθυμία δουλείας. Το Κράτος δεν αντιπροσωπεύει από μόνο του το πολιτικό και την πολιτική, αν και συνιστά μια εμβληματική μορφή, μια συνολική δομή που παρουσιάζει παντού ρωγμές. Καμιά σκέψη, καμιά επιστήμη, πραγματική ή φανταστική, δεν μπόρεσε να αποφύγει ή να παρακάμψει το ρόλο του Κράτους. Δεχόμενο κριτικές από παντού, από το εσωτερικό και πολύ περισσότερο από το εξωτερικό, αν υποθέσουμε ότι υπάρχει εξωτερικό, το Κράτος εξακολουθεί να είναι αυτό που οργανώνει την ανθρώπινη ζωή, του ατόμου και του ζεύγους, μέσω των θεσμών και της κοινωνίας των πολιτών, μέχρι τις ιδεολογίες που έχουν τελείως καταρρακωθεί στο παιχνίδι του υπέρ και του κατά. Το Κράτος μπορεί να αλλάζει μορφή, ωστόσο εξακολουθεί να παραμένει το κράτος εξουσίας που είναι, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το καθετί είναι κρατικό ή πολιτικό. Αλλά το Κράτος που διεισδύει παντού καθώς επίσης και το οργανωμένο «κοινωνικό» τείνουν όλο και περισσότερο να έχουν υπό τον έλεγχό τους γεγονότα, κινήσεις και συμπεριφορές. Η κυριαρχία του πολιτικού εκτείνεται πολύ πιο πέρα από ό,τι πιστεύουμε. Η πολιτική νοείται ότι έχει γίνει από και για τους ανθρώπους, ωστόσο η σχέση με τα πράγματα είναι πολύ σημαντική. Κι αν ο άνθρωπος μπορεί να πάει πιο πέρα από τον άνθρωπο, η ανθρωπότητα, οι βλέψεις της και η κυριαρχία της, απέχουν πολύ από το να είναι μια έννοια προφανής ή ένα σίγουρο θεμέλιο. Αυτό που παίζει μέσω της ανθρωπότητας, θα την κάνει μια μέρα να εγκαταλείψει την πολιτική; Οι οικουμενοποιημένοι άνθρωποι, κουρασμένοι από τον άνθρω-

πο και απαυδισμένοι από την πολιτική, θα βρουν να υπηρετήσουν και να πολεμήσουν άλλους αστερισμούς; Η ανθρωπότητα δεν κάνει αυτό που θέλει αλλά αυτό που μπορεί, αυτό που της επιβάλλεται. Το επέκεινα του παραδοσιακού ανθρώπου, η ανάληψη του ανθρώπου μέσα και μέσω του κόσμου, το επέκεινα της πολιτικής θα εκπληρωθούν κάποτε, ή θα πρέπει να τα θεωρούμε σαν μια καμπή που η αναμονή της δεν θα ευοδωθεί ποτέ, θα παραμένει διαρκώς μετέωρη;

Η πολιτική, υπό την έννοια που της δίνουμε, γεννήθηκε με την ελληνική πόλι. Η πόλις είναι το κατεξοχήν μέρος του είναι και του γίνεσθαι των ανθρώπων. Ο άνθρωπος δεν είναι για τους Έλληνες ένα «πολιτικό ζώο» με τη σύγχρονη έννοια του ζώου και του πολιτικού. Αυτός ο καίριος ορισμός που δόθηκε στον άνθρωπο πρέπει να νοηθεί ως εξής: ο άνθρωπος είναι ένα ζωντανό ον ενσωματωμένο στην πόλι. Η ζωή της πόλεως και εντός της πόλεως εγκαθιδρύει τις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων και τις σχέσεις με τα πράγματα και τον κόσμο. Πόθεν έλκει η ελληνική πόλις τα θεμέλιά της; Θεμελιώτρια και θεμελιωμένη, μέσα στο συνονθύλευμα των φυσικών και εμπειρικών καθώς και των οντο-θεολογικών ορισμών, ακόμη κι αν αυτοί δεν είναι ρητοί, η πόλις οργανώνει το παν το οποίο την οργανώνει. Έχοντας ως βάση το χάος, το κενό ή ένα προϋπάρχον μάγμα; Δηλαδή, τι προϋπάρχει της πόλεως; Οι απαντήσεις είναι πολυάριθμες, ορισμένες είναι αξιόπιστες, αλλά το ερώτημα παραμένει ανοικτό. Ύστερα από πολλές εξελίξεις φτάνουμε ασφαλώς στην πόλι, αλλά μόλις επιχειρήσουμε να την αντιμετωπίσουμε, αντιλαμβανόμαστε ότι και η

ίδια αποτελεί μεταλλαγή. Ένα κάποιο κενό το οποίο απαιτεί να θεσμοποιηθεί είναι επίσης παρόν στην ίδρυση της πόλης και δεν πρόκειται να την εγκαταλείψει όποια κι αν είναι η μορφή της εξουσίας. Η εξουσία το μόνο που κάνει είναι να πληρεί το κενό. Κάθε εξουσία παραπέμπει διαρκώς στο κενό και το κενό αυτό θα οδηγήσει επίσης στο θάνατο της εξουσίας.

Η ελληνική πόλις υπήρξε τις περισσότερες φορές αντικείμενο εξιδανίκευσης. Αυτοί που την προσέγγισαν προσφυώς κατασκεύασαν μια ιδανική εικόνα. Οι απλοί της αρνητές και δυσφημιστές δεν κατάλαβαν πολλά πράγματα. Εξιδανικεύτηκε από πολύ νωρίς, πολύ πριν από την πλατωνική μεταφυσική. Οι οπαδοί και οι αντίπαλοι της μιας ή της άλλης μορφής της πόλεως δεν ερώτησαν σε βάθος το κέντρο της σχέσης άνθρωπος-κόσμος το οποίο η πόλις έθετε με τον τρόπο της. Το φως της εμπόδιζε αυτούς που την εξέλαβαν ως πρότυπο να δουν όχι τη σκιά που της αναλογούσε αλλά την ίδια τη σκιά, η οποία μαζί με το φως που πήγαζε απ' αυτήν παρέμενε ένα अपαρэгκλιτο στοιχείο. Ασφαλώς η πόλις υπήρξε το κέντρο απ' όπου αναδύθηκαν και όπου συνέκλιναν οι μεγάλες δυνάμεις: η λατρεία των θεών, η πολιτική, η τέχνη, η ποίηση και η σκέψη. Το ερώτημα ωστόσο της θεμελίωσής της και της λειτουργίας της παρέμεινε χαίνον, ίσως γιατί η πόλις θεωρούσε ότι αποτελούσε, με τη βοήθεια βεβαίως των θεών, την ίδια της τη θεμελίωση. Το να υπογραμμίσουμε τις κακές πλευρές της –την κατάσταση των σκλάβων, των γυναικών, των μετοίκων– όσο κι αν φαίνεται αναγκαίο, δεν οδηγεί πολύ μακριά. Δεν μπορούμε να απαλλαγούμε από την πόλι-

Κράτος των Ελλήνων, πρότυπο που δεν έχει ακόμη βρει το όμοιό του και που σηματοδοτεί παρελθόν, παρόν, μέλλον. Το κέντρο που σχηματίζει περιέχεται σ' ένα ευρύτερο κέντρο. Η ίδρυση της πόλεως, στο επίπεδο των λόγων ή των πράξεων, και η συνέχισή της, με ή παρά τη λατρεία των απαρχών, συνεπάγονται ένα κενό, μια αμέλεια. Υποκύπτουμε στο τειριμμένο όταν δεν ερωτάμε ουσιαστικά το κέντρο, την ορμή και τα αδιέξοδα αυτής της πόλεως η οποία, μέσα από τις διάφορες μορφές της παραμένει μία, αλλά δεν μπορεί να ταυτιστεί με τον κόσμο. Δυσφήμιση, κοντόφθαλμη κριτική ή μακάρια δοξολογία δεν ωφελούν αν θέλουμε να προσεγγίσουμε την πόλι με τρόπο που να μην είναι αρχαιολογικός ή μουσειακός.

Η πόλις και οι πολίτες ιδρύουν τη δημοκρατία. Πρόκειται για μια κοινοτοπία που επαναλαμβάνουμε ακατάπαυστα. Πολλοί λίγοι είναι αυτοί που τολμούν να θέσουν υπό ερώτηση όχι την «ουσία» αλλά την «ύπαρξη» της δημοκρατίας, η οποία, με την αυστηρή έννοια του όρου, ποτέ δεν ήταν και εξακολουθεί να μην είναι ουσιαστική. Ήδη κάποιοι Έλληνες που διέθεταν οξυδέρκεια το υποπτεύονταν από τότε. Την εποχή του Περικλή—πρωτεργάτη του χρυσού αιώνα, που εξακολουθεί να τρέφει τη φαντασία πολλών—ο Θουκυδίδης λέει: «Λόγω μεν δημοκρατία, έργω δε του πρώτου ανδρός αρχή». Άλλωστε η έννοια της δημοκρατίας θα παραμείνει για τους Έλληνες στοχαστές αρκετά ασαφής, όλο διαφορούμενα και αμφισημίες. Η κυριαρχία του δήμου, του λαού, ως εξουσία του μεγαλύτερου αριθμού, θα παραμείνει πάντοτε ένα μετέωρο ερώτημα.

Μην έχοντας ακόμη επιχειρήσει μια ικανοποιητική ερμηνεία όσον αφορά το τι διακυβευόταν στους άλλους λαούς, πριν από τους Έλληνες, την εποχή της άνθησης του πολιτισμού τους και μετά από αυτούς, παρ' όλες τις προσπάθειες να δούμε καθαρά, μπορούμε να πούμε ότι η ιστορία που έμελλε να γίνει παγκόσμια αρχίζει με τους Έλληνες. Οι Έλληνες εγκαινιάζουν αυτή την εποχή η οποία περιέχει εν δυνάμει το μέλλον της. Με την εποχή αυτή αρχίζει επίσης η ιστορία του κόσμου με κατά το μάλλον ή ήττον σαφή τρόπο. Για να αντιληφθούμε τι συνέβαινε πέραν των Ελλήνων αλλά και σ' αυτούς, κά-νουμε χρήση αναχρονισμών. Όσον αφορά την κοινή κα-ταγωγή της ανθρωπότητας, η οποία παραμένει αινιγμα-τική, πολύ λίγα πράγματα μπορούμε να πούμε, όπως και για την οικουμενικότητα η οποία, ριζωμένη στο παρελ-θόν, θα σηματοδοτήσει αναμφίβολα τους μελλοντικούς καιρούς. Όποιος μιλάει για οικουμενικότητα πρέπει ταυτόχρονα να σκέφτεται τη δύναμη της ιδιομορφίας και της διαφοράς. Ξεκινώντας από το λόγο και την πόλι και αφήνοντας διαρκώς να εκκρεμούν τα άλλα πιθανά σημεία αφετηρίας, μέσα από μια ταραχώδη ιστορία –πλούσια σε μεγάλα γεγονότα, φτώχη σε αποφασιστι-κές συνεισφορές– οδηγούμαστε στην πλανητική εποχή, ουσιαστικά περιπλανώμενη, όπου συμπορεύονται γενι-κευμένη πολιτικοποίηση και βαθιά απολιτικοποίηση.

Το να μιλάει κανείς για το πολιτικό είναι και παραμέ-νει δύσκολο, και όχι μόνο γιατί το πολιτικό δεν παίζει ποτέ μόνο του. Αυτό που το πολιτικό λέει για τον εαυτό του βρίθει ψεμάτων και συγκαλύψεων. Επιπλέον, είναι

επικίνδυνο να τολμάει να μιλάει κανείς για την πολιτική αποσυναρμολογώντας το σκελετό της, σε όλη του την πολυπλοκότητα και με τα μυστικά που περιέχει. Η πόλις, όλες οι πόλεις, η κοινωνία, όλες οι κοινωνίες, δεν δέχονται να μιλάμε γι' αυτές με διαύγεια, ριζικά, αποκαλύπτοντας στο μέγιστο δυνατόν τούς μηχανισμούς τους εν λειτουργία καθώς και την πλευρά του φαντασιακού το οποίο είναι επίσης περιορισμένο. Το να το διαπράττει κανείς, όχι από μια ειδική οπτική γωνία, ούτε ευνοώντας ένα κόμμα, όποιο κι αν είναι αυτό, είναι μετά βίας ανεκτό. Είναι πιο εύκολο να εντοπίζει κανείς τον εχθρό: κόμματα και Κράτη τον αντιμάχονται και προσπαθούν να τον εξοντώσουν, βίαια ή ειρηνικά. Αυτός που δεν είναι ούτε φίλος ούτε εχθρός ενός από τα ισχύοντα συστήματα ή της συνολικής δομής της κοινότητας, αυτός που δεν μπορεί να μπει σε κάποια κατηγορία σύμφωνα με τις αποδεκτές πολιτικές κατηγορίες αλλά ερευνά σε βάθος το κοινωνικό-πολιτικό πλέγμα το οποίο φέρει βαθιές ρωγμές και τα οικοδομήματα που το αποτελούν, δεν μπορεί παρά να οδηγηθεί στο θυσιαστήριο με τον έναν ή τον άλλο τρόπο. Κανένας δεν πρέπει να απειλεί ή να διαταράσσει τη γενική συναίνεση και τις επιτρεπόμενες αποκλίσεις που χαρακτηρίζουν τα άκρα, το κέντρο, τις αναρχίζουσες ονειροπολήσεις. Αυτός που τολμά να «επιτεθεί» ενάντια σε όλα τα μέτωπα, χωρίς εξαίρεση, να κατεδαφίσει όλες τις εξουσίες και τις λειτουργίες τους, μπαίνει στο περιθώριο. Δεν πηγαίνει από μόνος του και με τη θέλησή του προς τη θυσία. Κάθε θυσία είναι βαριά για να την επωμιστεί κανείς, ακόμη κι αν το κάλεσμά της, ιδίως όταν είναι

φιλικό, είναι δελεαστικό. Ο αποκρυπτογράφος του πολιτικού και των κανόνων που το διέπουν κάνει τη δουλειά του, γιατί αυτό που του επιβάλλεται και τον κινητοποιεί είναι πιο ισχυρό από τη σιωπή ή το συγκρατημένο λόγο. Όλη η δυτική παράδοση –δεν φαίνεται οι άλλες παραδόσεις να ξεφεύγουν από αυτό το πεπρωμένο– από τον Ηράκλειτο έως τον Χάιντεγκερ, δεν τολμά να θέσει υπό ερώτηση τα θεμέλια και τις έσχατες συνέπειες του συνόλου μέσα στο οποίο οι διάφορες εποχές ζουν και το οποίο χαρακτηρίζεται ως πολιτικό. Ο Ηράκλειτος δεν τολμά να θέσει υπό ερώτηση την πόλι και ο Χάιντεγκερ μένει στη σκιά του πολιτικού και του Κράτους, πράγμα το οποίο δεν τον εμποδίζει να φωτίζει ορθά την τεχνο-δομή, όχι όμως το κράτος.

Ανά εποχή, υπάρχουν αναγκαιότητες που κάνουν το πολιτικό να είναι αυτό που είναι και να εξελίσσεται σύμφωνα με καθορισμένα μονοπάτια. Η διαπίστωση της μοιρολατρίας δεν σημαίνει και αποδοχή της, διότι πρόκειται για την αναγνώριση των εποχιακών μορφών που δεν είμαστε ελεύθεροι να αγνοήσουμε ή να απορρίψουμε. Τα κινήματα αντιπολίτευσης ή αμφισβήτησης είναι επίσης αναγκαία και κινούνται πάνω σε τροχιές. Δεν φαίνονται πλέον δυνατές μεγάλες επαναστάσεις για τις τεχνικά αναπτυγμένες χώρες. Άλλωστε δεν ήταν τόσο ριζικές όσο διακήρυτταν. Πραγματοποιήθηκαν μέσα στο συμβιβασμό και με συμβιβασμούς. Το βάρος του παλιού πάνω στο καινούργιο –υποτιθέμενο ή πραγματικό– είναι τεράστιο. Οι μεγάλες παραδόσεις δεν μπορούν εύκολα να ανατραπούν και εξακολουθούν να εξελίσσονται υπογείως. Φωτίζουν ακόμη το ίδιο μας το

γίγνεσθαι και είναι ανοικτές στο μέλλον. Δεν μιλάμε μόνο για τις πολιτικές παραδόσεις, αλλά για τις παραδόσεις των οποίων μέρος αποτελεί το πολιτικό. Οι αποφασιστικές τομές στην ιστορία είναι σπάνιες και κάθε φορά σημαίνουν μεταμόρφωση της σχέσης μας με τον κόσμο. Οι λεγόμενες παλαιές χώρες αντιπροσωπεύουν για τις άλλες ένα πρότυπο που εμπνέει το μέλλον τους. Γοητευμένες και αμφίθυμες, οι τελευταίες, προσπαθούν να επανορθώσουν την «καθυστέρησή» τους, μαγεμένες από τα πρότυπά τους και καλλιεργώντας ταυτόχρονα τις ιδιομορφίες τους, δηλαδή τον ολοκληρωτισμό τους. Ακόμη κι όταν ακολουθούν διαφορετικό δρόμο από τον δυτικό, ακολουθούν, εν γνώσει τους ή εν αγνοία τους, τον ίδιο δρόμο, πράγμα το οποίο δεν εμποδίζει τις ιδιομορφίες τους να αναπτύσσονται διαρκώς σε αναζήτηση ταυτότητας. Η μορφή που δεσπόζει ανά εποχή, με τις σταθερές μεταρρυθμίσεις της και με όλη της την πολυπλοκότητα, μένει άσκεπτη από όλους τους απλουστευτές αρχαϊζοντες ή προοδευτικούς. Το ίδιο συμβαίνει και με τα εκλεπτυσμένα και εξεζητημένα πνεύματα που χάνονται μέσα στο λαβύρινθο τον οποίο δεν μπορούν ή δεν θέλουν να αντιμετωπίσουν, καθότι τους λείπει η κατευθυντήρια γραμμή.

Ποιος τολμά να προχωρήσει σε μια αμείλικτη ανάλυση του πολιτικού όπως πράγματι διακυβεύεται, όπως φαντασιώνεται; Όσοι, για λόγους συμφέροντος ή ιδεολογικούς (δηλαδή μη διευκρινισμένους), είναι με το μέρος της εξουσίας, καθώς και όσοι την επικρίνουν και θέλουν να την αντικαταστήσουν με κάποια άλλη, δεν είναι ικανοί να δώσουν μια ανάλυση συνεπή ως προς τα

αίτια και τις συνέπειες. Ο καθένας είναι σε κάποιο σημείο εμπλεγμένος στη δομή και τη διαδικασία του πολιτικού και κατά συνέπεια δεν είναι πλήρως διαθέσιμος. Παρά την πληθώρα τόσων θεωριών, τόσων λόγων, τόσων χειρονομιών για να αιτιολογήσουμε αυτό που είναι και πράττεται πολιτικά ή για να διαμορφώσουμε ένα λόγο αντιπολίτευσης ή επανάστασης που μπορεί να φτάσει ως τις επαναστατικές ή συγκεχυμένα αναρχικές διακηρύξεις, στερούμεθα διαύγειας και ειλικρίνειας. Άραγε ειλικρίνεια και διαύγεια θα ήταν αδύνατο να υπάρξουν στην πολιτική; Ακόμη και όσοι χαρακτηρίζονται ή είναι πράγματι ανώτερα πνεύματα δεν μπορούν να κάνουν τίποτε άλλο από το να τσαλαβουτούν μέσα στους συμβιβασμούς και τις διευθετήσεις, καλύπτοντας αυτό που συμβαίνει, τυφλοί όσον αφορά το περιεχόμενο των αντιπροτάσεών τους; Το ζωτικό ψέμα επιβάλλεται από παντού. Δεδομένου ότι η πολιτική δεν είναι η τέχνη του αδύνατου αλλά της διακυβέρνησης, φαίνεται ότι συνεπάγεται απαραίτητα κυνισμό και βία, ενίοτε συγκαλυμμένους, διαφθορά, καταπίεση και ψευδή συνείδηση, κομπίνες και επίσημες δολοπλοκίες, ομολογούμενες ή ανομολόγητες. Αυτοί που κάθε φορά είναι υπέρ και αυτοί που είναι κατά παραπέμπουν οι μεν στους δε και αντιστοίχως. Η δύναμη και η αδυναμία των ισχυρών κυβερνώντων υπακούουν στη δύναμη και την αδυναμία των κυβερνωμένων. Το μπορώ να λέω τα πάντα και, κατά μείζονα λόγο, το μπορώ να κάνω τα πάντα είναι παιδιάστικο όνειρο. Όλα μάς οδηγούν να πιστέψουμε και να σκεφτούμε ότι η κατάσταση των πραγμάτων που υπάρχει και εξελίσσεται, και η ειρηνική ή βίαιη

κριτική, που παραπέμπει επίσης η μία στην άλλη, δεν μπορούν να διαδραματίζονται παρά μόνο όπως διαδραματίζονται. Οι πλέον προωθημένες αντι-προτάσεις καταφεύγουν συχνά στην ποιητική ή τη μεταφυσική άδεια. Κι αυτές επίσης δεν είναι τόσο αθώες και διατηρούν μια ανομολόγητη πολιτική χροιά. Οι μεγάλες θεμελιακές πολιτικές δράσεις δεν ξέφυγαν από τη βία και την εξουσία, το ψέμα και την υποκρισία.

Δεν αρκεί να λέμε απλά ότι η πολιτική ως πολιτική είναι κάτι κακό, ένα αναγκαίο κακό, και να αναζητάμε καταφύγιο στην αγνότητα της καθαρής συνείδησης. Ο κάθε άνθρωπος είναι εμπλεγμένος στο πολιτικό παιχνίδι, ακόμη κι όταν οι πολίτες δεν παίζουν το ρόλο τους. Ούτε αρκεί να λέμε ότι δεν πρέπει να καταπολεμάμε τις βιαιότητες, τις αδικίες, τις διακρίσεις, ενώ ξέρουμε ότι δεν είναι εντελώς αποφεύξιμες. Το ερώτημα παραμένει: Για ποια δικαιοσύνη πρόκειται; Για ποια ελευθερία, για ποια ισότητα, για ποια αδελφοσύνη; Εδώ και τώρα, ποια μπορεί να είναι η αποτελεσματικότητά τους, αν συλλογιστούμε με ριζικότητα, μια ριζικότητα που φτάνει στις απαρχές, ακολουθώντας την ανάπτυξη και διερευνώντας τις συνέπειες; Το να λέμε ότι βασικές δημοκρατικές λέξεις είναι αναγκαίες ουτοπίες, ρυθμιστικές ιδέες, ιδεώδη, δεν αρκεί. Όλα αυτά τα συνθήματα πρέπει να αναλύονται με προσοχή, να ερμηνεύονται και να ερωτώνται. Όχι μόνο στη θεωρία, όπως είθισται να λέγεται, αλλά επίσης και μέσα στην καταχνιά της πρακτικής, ενώ θεωρία και πράξη πρέπει να νοούνται ένθεν και ένθεν του διαχωρισμού τους.

Δεν είμαστε ελεύθεροι να παρακάμψουμε το πολιτικό

και την πολιτική. Η απολιτικοποίηση είναι μια πλάνη, και η αποκλειστική ιδιώτευση, η οποία εξάλλου είναι αδύνατη, δεν αποτελεί καταφύγιο. Όπως και να 'χει, είμαστε παγιδευμένοι μέσα στα πολιτικά παιχνίδια, στις προϋποθέσεις τους όπως και στις συνέπειές τους, και δεν μπορούμε να κρατηθούμε μακριά από τις καταναγκαστικές δράσεις τους ούτε από τη συχνή ασημαντότητά τους. Το να το αναγνωρίσουμε απαιτεί θάρρος, και χρειάζεται πολύ θάρρος για να αποσυναρμολογήσουμε, να εξαρθρώσουμε τα πολύμορφα γρανάζια, την πραγματική και ιδεολογική λειτουργία των πολιτικών εξουσιών και των συνεπειών τους. Κινδυνεύουμε να αποβληθούμε από όλα τα ρεύματα, όλες τις θέσεις, οι οποίες, επιθετικές ή αμυντικές, έχουν σχεδόν πάντοτε συμφέροντα να υπερασπίσουν, ενίοτε διακριτικά κρυμμένα. Οι ιδεολογίες, ή ό,τι απομένει από αυτές, προσφέρουν επίσης έναν προστατευτικό ρόλο. Δεν είναι τόσο η έλλειψη συνείδησης που χαρακτηρίζει τα υποκείμενα όλων των ιδεολογιών. Η συνείδηση ως συνείδηση είναι μια συγκεχυμένη υπόθεση και βλέπουμε μόνο κάποια ελάχιστα σημεία του παγόβουνου. Η μορφή της ερωτώσας σκέψης που προσπαθεί να σκεφτεί αυτό που επιδέχεται σκέψη είναι διαφορετική, αλλά κι αυτή βρίσκεται ευρέως υπερκερασμένη. Εάν κάθε σκέψη περιέχει το άσχεφτο μέρος της, αυτό ισχύει ακόμη περισσότερο για τη σκέψη που νοείται ως πολιτική.

Έχει ήδη ειπωθεί ότι η πολιτική πρέπει να εξετάζεται υπό το πρίσμα της παντοδύναμης τεχνικής που διέπει τον πλανήτη και μονοπωλεί τα πάντα. Έχει γίνει υπόθε-

ση εκμετάλλευσης, διαχείρισης και διοίκησης. Ριζωμένη στο πεδίο του μεταφυσικού και του μυστικιστικού, είτε το αναγνωρίζει είτε όχι, η πολιτική τείνει να αυτονομηθεί. Όμως δεν καταφέρνει ποτέ να είναι εξ ολοκλήρου πολιτική. Άλλοτε μέρος και χώρος τού είναι, η πολιτική δεν μπορεί πια να είναι μεγάλη πολιτική. Φτάνει στο στάδιο όπου υποκύπτει στη μεγάλη παγκόσμια αγορά, κατά το μάλλον ή ήττον καπιταλιστική, κατά το μάλλον ή ήττον σοσιαλίζουσα, κατά το μάλλον ή ήττον φιλελεύθερη. Το τεχνικό-γραφειοκρατικό κράτος απορροφάται από μια δύναμη ισχυρότερη από αυτό και δεν καταφέρνει να αναδειχθεί σε κυρίαρχο των δυνάμεων που το απορροφούν. Οι δυνάμεις αυτές, μυθολογικοτεχνολογικές και οικονομικοκοινωνικές, κυβερνούν αυτούς που ισχυρίζονται ότι κυβερνούν. Μετά από τη γαλλική επανάσταση και τη ναπολεόντεια παλινόρθωση δεν υπάρχει πλέον μεγάλη πολιτική. Τα ιδεώδη που δεν σκέφτηκε αλλά διακήρυξε η γαλλική επανάσταση δεν έγιναν ποτέ –ή τουλάχιστον όχι ακόμη– πράξη. Αναπτυγμένες χώρες που τα επικαλούνται ή αναπτυσσόμενες χώρες που προσανατολίζονται σε σχέση με αυτά –ενίοτε αρνητικά– υπακούουν στους κανόνες της παγκόσμιας αγοράς και της (νέας) παγκόσμιας τάξης. Η καπιταλιστική οικονομία της αγοράς και μια πολλαπλή οικονομία με αγορά υποκύπτουν στις ίδιες επιταγές, στην ίδια έρμη γεμάτη εμπορεύματα, όπου τα πάντα γίνονται εμπόρευμα και θέαμα. Η περιστροφή στο κενό ανθρώπων και παραγόμενων και καταναλισκόμενων πραγμάτων συνεχίζει το έργο της, παρά τις εστίες πυρκαγιάς που ανάβουν και σβήνουν λίγο-πολύ παντού και τις αναπό-

φευκτες κοινωνικές εκρήξεις. Χάρη στις τοπικές συγκρούσεις, το σύνολο του κοινωνικού-ιστορικού σώματος μπορεί να «περιορίσει» το κακό και να εξακολουθήσει να λειτουργεί. Καπιταλισμός και δημοκρατία συνδέονται με πολύπλοκους δεσμούς. Για πόσο καιρό ακόμη; Η δύναμη και η αποτυχία του καπιταλισμού δεν θα γενικευτούν; Η τύχη της βιομηχανικής κοινωνίας δεν έχει ήδη αποφασιστεί; Οι γενναιοδωρες ή αναρχίζουσες ονειροπολήσεις, όπως αυτές που επιβιώνουν ακόμη συνδεδεμένες με κάποιες παρδαλές ιδεολογίες, επιτρέπουν να αγνοούμε αυτό που συμβαίνει και να είμαστε τυφλοί μπροστά σ' αυτό που επέρχεται. Τα απαραίτητα ανθρωπιστικά κηρύγματα και οι ενάρετες αγανακτήσεις δεν μπορούν να πάψουν να υπάρχουν και είναι συχνά δικαιολογημένες. Ωστόσο παραμένουν επεισοδικές. Το να σκεπτόμαστε ή να πράττουμε στο όνομα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν μας απαλλάσσει από το να θέτουμε τις ίδιες τις διατυπώσεις των δικαιωμάτων αυτών υπό ερώτηση, να μελετάμε όλες τις επιπτώσεις τους. Είναι εύκολο να ασκούμε κριτική στον αντίπαλο ή τον εχθρό, να υπογραμμίζουμε τα σημεία στα οποία έχει άδικο. Αντιθέτως, είναι σχεδόν αδύνατο να είμαστε το ίδιο οξυδερκείς απέναντι στο δικό μας στρατόπεδο. Όσον αφορά τις προβολές στο μέλλον, ακολουθούν την πορεία τους και δεν τους αρέσει να ερωτώνται.

Μια δραστική ερώτηση του πολιτικού απαιτεί επίσης ερώτηση της ελευθερίας και της δημοκρατίας. Στη μεταφυσική και την ηθική και ιδίως στην πολιτική, η ελευθερία τίθεται, αλλά παραμένει μια έννοια και μια κατάσταση σχεδόν αδύνατη. Δεν είναι ο προκαθορισμός ή η

αιτιότητα που την δυσκολεύουν, είναι η ίδια που αποτελεί πρόβλημα. Δεν μπορούμε ούτε να την υποθέσουμε, να την επιβεβαιώσουμε, ούτε να την αρνηθούμε, να την ακυρώσουμε. Η ελευθερία δεν αντιτίθεται στην αναγκαιότητα, είναι, στην καλύτερη περίπτωση, η ανειλημμένη δύναμη του πεπρωμένου που την υπερφαλαγγίζει. Δεν θα πάψει ποτέ να λειτουργεί σαν μια διαψευσμένη υπόσχεση. Η πολιτική ελευθερία θα απαιτείται διαρκώς, θα επίκειται διαρκώς, θα καλείται διαρκώς στην τάξη, η οποία όμως παραμένει υπερβολικά αμφίσημη.

Αυτό που σήμερα αποκαλούμε δημοκρατία είναι στην ουσία ολιγαρχία. Δυσανεστημένοι από την υπάρχουσα αυτή δημοκρατία, ανατρέχουμε σε μια δημοκρατία του παρελθόντος, κατά γενικό κανόνα την ελληνική δημοκρατία, επικαλούμαστε μια βελτιωμένη δημοκρατία ή ονειρευόμαστε την επικείμενη δημοκρατία η οποία παραμένει εντελώς απροσδιόριστη. Το γεγονός ότι η πλειονότητα των φιλοσόφων της σύγχρονης εποχής δεν υπήρξαν οπαδοί της δημοκρατίας, και μάλιστα ήταν ανοικτά εναντίον της, παραμένει άσκεπτο. Η καταγγελία του ηλίθιου και εγκληματικού ολοκληρωτισμού, Ανατολής και Δύσης, ο αγώνας ενάντια στις προπαγάνδες που αποσκοπούν στην εγκαθίδρυση παρομοίων καθεστώτων επιβάλλονται ευκολότερα. Τι συμβαίνει λοιπόν με τη δημοκρατία, τον πλουραλισμό της, τον κοινοβουλευτισμό της, την υποκριτική της ιδεολογία της ισότητας, δεδομένου ότι κανείς δεν διαπιστώνει την πραγματική ύπαρξη της ισότητας; Τι συμβαίνει με τη δημοκρατική δημαγωγία που επιτρέπει τη διακυβέρνηση εις βάρος των φτωχών, των απόκληρων, των αποκλεισμένων;

Πώς να αντιμετωπίσουμε την απάτη και τη διαφθορά από τις οποίες δεν ξεφεύγει κανένα καθεστώς; Πώς να εμποδίσουμε αυτούς που κατέχουν κάποια εξουσία να είναι αυταρχικοί και περιφρονητικοί έναντι των ταπεινών και δουλικοί και γεμάτοι σεβασμό απέναντι σ' αυτούς που είναι ακόμη πιο ισχυροί; Και πώς να αποκαλύψουμε το έργο των δημίων;

Το ξετύλιγμα των ερωτήσεων αυτών, οι οποίες είναι όλες τους ομόκεντρες και όχι ρητορικές, συνεχίζεται. Με ποιο μηχανισμό –που δεν είναι μυστηριώδης– αυτό που κερδίζουν οι φτωχοί, οι οποίοι παραμένουν φτωχοί, πηγαίνει πάντοτε στους ανέκαθεν πλούσιους ή στους νεόπλουτους; Ποιος είναι ο βαθύτερος ρόλος των μέσων ενημέρωσης, τα οποία σίγουρα μας ενημερώνουν και θέτουν στη διάθεση ενός πολύ μεγάλου αριθμού τα πολιτιστικά αγαθά, ισοπεδώνοντας τα πάντα, κάνοντας τα πάντα αδιάφορα; Τα μέσα ενημέρωσης διαμορφώνουν το πνεύμα των καιρών –και όχι μόνο το πνεύμα– και διαμορφώνονται κι αυτά από εκείνο και από μια κατάσταση πραγμάτων λιγότερο πνευματική. Αλλά από πού προέρχεται και πού οδεύει αυτή η αλληλεπίδραση γεγονότων και ομοιωμάτων, αλληλεπίδραση όπου καταναλωτές και συμμετέχοντες συγχέονται μέσα στην έλλειψη ουσίας; Οι δημοκρατικές εκκλήσεις έχουν να αντιμετωπίσουν μια κοινωνία μάζας όπου ένας μεγάλος αριθμός διαμεσολαβήσεων καθιστά αδύνατο οποιοδήποτε είδος άμεσης δημοκρατίας. Η υπερβολική επικράτηση της τεχνικοποίησης επιβάλλει τους κανόνες του παιχνιδιού της, οι οποίοι είναι ξένοι σε οιαδήποτε αμεσότητα. Αυτό που ωστόσο επιβάλλεται επίσης είναι

μια οξυδερκέστατη ανάγνωση της παρούσας δημοκρατίας. Αν τα λόγια μας και οι πράξεις μας οφείλουν να είναι κάτι διαφορετικό από τη λογοτεχνία και το θέατρο των σκιών, είμαστε υποχρεωμένοι να απαρνηθούμε οποιαδήποτε αυταρέσκεια, η οποία, επιπλέον, αποφέρει οφέλη στις εξουσίες και τις αντεξουσίες που αποκαλούνται δημοκρατικές.

Η ερώτηση της δημοκρατίας οδηγεί στην ερώτηση του σοσιαλισμού. Ο τελευταίος απέτυχε παντού οικτρά. Εκεί όπου υλοποιήθηκε όπως κι εκεί όπου επιβλήθηκε. Οι αρχές του παρέμειναν αντικατοπτρισμοί και η πραγματικότητά του δεν είχε τίποτα το σοσιαλιστικό. Ωστόσο την εποχή της κοινωνικοποίησης του υποκειμένου δεν λείπει μια κάποια διάσταση που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως σοσιαλίζουσα. Ο σοσιαλισμός, η σοσιαλιστική τάση η οποία δεν υπάγεται σ' ένα συγκεκριμένο κόμμα, εξακολουθεί να εκδηλώνεται σχεδόν ανεξάρτητα από τα κόμματα που την επικαλούνται. Ανήκει στο πνεύμα των καιρών. Ποιο θα είναι το μέλλον της; Η ισχύς των πολιτικών κομμάτων θα συνεχίζεται επ' αόριστον; Η τεχνική εποχή διστάζει όσον αφορά την ταχύτητα της μηχανής της. Θα υπάρξει άραγε μια πολιτική οργάνωση σύμφωνη με την εξουσία αυτής της εποχής;

Θα μπορούσαμε ίσως να δούμε να διαγράφεται ένα άλλο πολιτικό τοπίο, και μάλιστα μεταπολιτικό. Με λιγότερη ιδεολογία και περισσότερο ρεαλισμό. Τι θα κυριαρχούσε άραγε; Δεν θα μπορούσε να υπάρξει μια διοίκηση η οποία να κυβερνά στυγνότερα ανθρώπους και πράγματα, μ' έναν κατά το μάλλον ή ήττον τεχνικοεπιστημονικό, τεχνικογραφειοκρατικό και οικολογικό τρό-

πο, εξακολουθώντας να περιέχει τις ελλείψεις της και τις ρωγμές της, τους αγώνες της και τις αντιφάσεις της; Αλλά πώς θα εκφράζονταν οι διαμάχες; Η παραχώρηση ενός μεγάλου μέρους του φαντασιακού, του εν δυνάμει, στο οποίο θα συγγέονταν χειριστές και υποχείριοι, πραγματική ζωή και φαντασιακή ζωή, θα ήταν άραγε ικανή να ηρεμήσει τους ανθρώπους; Κι αυτοί, εγκαταλειμμένοι στο κύκλωμα όπου θα ανακατεύονταν αδιακρίτως η δραστηριότητα και η αδράνεια, σ' ένα κίνημα με αμοιβαίες ενέργειες και υποκατάστατα πάθη, θα ήταν καταδικασμένοι να είναι ταυτόχρονα οι δράστες και τα θύματα του φαύλου κύκλου; Η τεχνολογική εποχή και οι οικολογικές απαιτήσεις σκοντάφτουν σε τεράστιες δυσκολίες. Η φύση δεν μπορεί να λεηλατείται επ' αόριστον και οι τεχνικές θεραπείες αυτής της καταστροφής θα αποδειχθούν ανεπαρκείς εφόσον δεν θεσπιστεί και δεν ακολουθηθεί ένα μη ουτοπικό συνολικό σχέδιο. Ο ταυτόχρονος σεβασμός των απαιτήσεων της φύσης και των τεχνικών επιταγών, που συχνά είναι τόσο αντιφατικές, είναι ένα από τα πρωτεύοντα καθήκοντα της οικουμένης εφόσον μπορεί και εφόσον θέλει να επιβιώσει.

Η εργασία θα αλλάξει πιθανώς χαρακτήρα, τείνοντας προς μια σημαντική μεταμόρφωση, δεδομένου ότι ο διαχωρισμός μεταξύ χρόνου εργασίας και ελεύθερου χρόνου δεν έχει πλέον τον ίδιο ρόλο που είχε στο παρελθόν. Αυτό που παραμένει από το παρελθόν και αυτό που εμφανίζεται ως καινούργιο μπορούν να παραμένουν εμπλεγμένα μέσα σε μια αύξουσα πολυπλοκότητα. Οι άνθρωποι δεν θα είναι ωστόσο πιο ευτυχείς ή πιο ικανοποιημένοι. Η αρνητικότητα, η οποία ενδεχομένως

θα έμενε ανενεργή, δεν θα μπορέσει εντελώς να εξαφανιστεί και θα ανοίξει ίσως πρωτόγνωρους δρόμους. Ποια θα ήταν η σχέση του επέχεσθαι που χαρακτηρίζει κάθε εποχή, σε μια εποχή όπου ο άνθρωπος, η πολιτική, η δημοκρατία, η φιλοσοφία θα μπορούσαν να μη φέρουν πλέον τα παραδοσιακά τους ονόματα; Αυτό που ολοκληρώθηκε, ατελώς και ανολοκλήρως, μπορεί να φέρει μέσα του σημάδια του μέλλοντος. Η ερώτηση που τίθεται είναι πολύ σημαντική και μάλιστα συνοψίζει την ερώτηση: σε ποιο επίπεδο θα τεθεί και θα κινηθεί το ανθρώπινο είδος στη μελλοντική του μορφή; Τι θ' απογίνει ο κόσμος, διαρκώς ανοικτός, διαρκώς σε απόσυρση;

Δεν απαιτείται καμιά ιδιαίτερη σοφία από τους πολιτικούς οποιασδήποτε βαθμίδας. Αρκεί να βαδίζουν στο ρυθμό των καιρών που τους έλαχε, με περισσότερη ή λιγότερη οξυδέρκεια και δημιουργικότητα. Ωστόσο πρέπει να διαθέτουν στον υψηλότερο βαθμό, ιδίως οι ιθύνοντες, την έννοια της επιμονής και του δόλου. Αντιθέτως, οι πολίτες μπορούν να παραμένουν βραδύνες, να διαμαρτύρονται διαρκώς και να μην κάνουν τίποτα για να αμφισβητήσουν όλο το σύστημα. Αυτό που αποκαλούμε ακόμη πολιτική, αυτό το παιχνίδι που συγγέει ηθοποιούς και ηδονοβλεψίες, είναι σπανίως η πολιτική του καλύτερου ή του χειρότερου. Γενικώς κινείται στο μέσο επίπεδο και δεν ξεφεύγει από την ασημαντότητα και τη μετριότητα. Η ίδια ασημαντότητα εκδηλώνεται επίσης στη διάκριση αριστεράς και δεξιάς, χωρίς να ξέρουμε πολύ καλά που βρίσκονται τα σύνορα. Καθεμία από τις δυο αυτές κατευθύνσεις παραπέμπει στην άλλη, καθεμία εί-

ναι μια μορφή αντίδρασης στην άλλη. Η μεγάλη πολυπλοκότητα του πολιτικού είναι λιγότερο πολύπλοκη απ' όσο πιστεύουμε ή απ' όσο παριστάνουμε ότι πιστεύουμε. Όλα εξελίσσονται μέσα στο συμβιβασμό. Η διάκριση μεταξύ αριστεράς και δεξιάς τείνει να εκλείψει, αλλά όλα διαδραματίζονται σαν να μπορούσε ακόμη να παίξει κάποιο ρόλο, ένα μέτριο ρόλο. Οι μεγάλες προοπτικές δεν είναι πια επίκαιρες, η δράση των ιεραρχιών, των κρατικών υπαλλήλων, των επαναστατημένων και της αντεξουσίας, εν συντομία, οι αποφάσεις και οι πρακτικές δεν είναι ούτε αδιαφανείς ούτε διαφανείς, γιατί εδώ όλα παίζονται με μέσους όρους. Έχει κανείς την εντύπωση, και δεν είναι μόνο εντύπωση, ότι η κωμωδία της εξουσίας απατά το κοινό της και απατάται και η ίδια. Σε σχέση με τι; Σε σχέση με αυτό που θα μπορούσε να είναι μια πολιτική υψηλού ύφους που ανοίγεται σ' ένα πεπρωμένο και το αναλαμβάνει, επιτρέποντας στους πολίτες να συμμετέχουν σε μια κοινοτική ζωή. Ωστόσο αυτό είναι ένα ιδεαλιστικό όνειρο, διότι η πολιτική φαίνεται να βρίσκεται στο τέλος του πεπρωμένου της. Ακόμη και τα ανταγωνιστικά στυλ, τα οποία μοιάζουν πολύ, πάσχουν από έλλειψη στυλ. Ιδιώτες και κοινότητες σε αναζήτηση μιας ενότητας, η οποία μάλλον χάθηκε χωρίς να έχει υπάρξει, εξακολουθούν, με κάποιες παλινδρομήσεις, να πορεύονται και καλούν σε βοήθεια. Ωστόσο είναι και παραμένουν ελάχιστα διαθέσιμοι έναντι αυτού που, πέρα από την πολιτική, εκπέμπει σήματα, δηλαδή κάτι περισσότερο και κάτι άλλο από σινιάλα.

Μετέωρο αυτό καθ' εαυτό, το πολιτικό, με όλη του τη μαζική παρουσία που δεν επιτρέπει να αποφευχθεί το

κενό, παραμένει τρέμον. Αγκιστρωνόμαστε πάνω του κι εκείνο σε μας. Η εξουσία ξεπερνά κατά πολύ εκείνους που την ασκούν, εκείνους που την υφίστανται, εκείνους που θέλουν να την αποκτήσουν. Το γίγνεσθαι δεν αποτελείται από ένα σύνολο δράσεων και συντονισμένων έργων. Δεν υπακούει στην οργανωτική βούληση των ανθρώπων. Είναι λοιπόν περιπλανώμενο. Κανένας δεν επιδίωξε ποτέ με τη μορφή που προέκυψε το αποτέλεσμα κάθε φράσης της ιστορίας. Η εξουσία παραμένει μετέωρη στο κενό, λατρεύεται, φαντασιώνεται, ποθείται, ασκείται, επικρίνεται, καταπολεμάται. Η σκέψη που προσπαθεί να την σκεφτεί, όχι με αφετηρία την ίδια την εξουσία αλλά το κέντρο της σχέσης άνθρωπος-κόσμος, παραμένει επίσης μετέωρη. Δεν πρόκειται για απλή αναμονή. Προσπαθεί να σκεφτεί το χωροχρόνο του πολιτικού παιχνιδιού, τον δοκιμάζει και κοιτάζει ταυτόχρονα από κοντά κι από μακριά.

Αν το πολιτικό παραμένει μετέωρο, σε μια κοινωνία ακινητοποιημένη στη διαμάχη με τη σήψη της, κι εμείς παραμένουμε μετέωροι. Περιστροφή στο κενό, η πολιτική διάσταση, παραγόμενη και παράγουσα, δεν καταφέρει, ό,τι και να κάνει, να παραγάγει κάτι ριζικά καινούργιο, να ξεφύγει από το κενό. Ο ρόλος της είναι μεγάλος αλλά περιορισμένος, και η πολιτική φέρει τα σημάδια του ίδιου της του πεπερασμένου, γιατί οι δυνατότητές της δεν είναι άπειρες. Γεμάτη μυθικά στοιχεία, δεν μπορεί να κινηθεί παρά μόνο σύμφωνα με το πνεύμα των καιρών, στο οποίο συμβάλλει, κάτω από τον ορίζοντα της καθοριστικής τεχνικής που ωστόσο αφήνει ανοικτές ορισμένες διστορικές δυνατότητες.

ΕΒΔΟΜΟ ΓΡΑΜΜΑ

ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΕΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΛΕΞΗ

Δεν υπάρχει τελευταία λέξη. Ούτε πρώτη. Όλες οι λέξεις έχουν την ιστορία τους. Υπάρχουν ωστόσο λέξεις κατά κάποιον τρόπο διστορικές, οι οποίες ανήκουν ταυτόχρονα στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. Υπάρχει μια σκέψη που δεν προτείνει κανένα πρόγραμμα, καμιά οριστική λύση, καμιά παρηγοριά, καμιά σωτηρία. Η σκέψη αυτή είναι εξαιρετικά σπάνια στην ιστορία της σκέψης. Επιτρέπει ωστόσο, όπως διαγράφεται εδώ, έναν κάποιον προσανατολισμό μέσα στο λαβύρινθο του κόσμου. Τι να σκεφτούμε; Και τι να πράξουμε; Οι δυο αυτές ερωτήσεις αναδύονται από ένα κέντρο, τίθενται καθ' όλο το μήκος ενός δρόμου ο οποίος διαφοροποιείται. Να αντέξουμε στο μηδέν; Το τίποτα δεν είναι ποτέ ολομόναχο, γιατί στην περίπτωση αυτήν θα μας ήταν αδύνατο να μιλήσουμε γι' αυτό, να μιλήσουμε στοχαστικά και να ενεργήσουμε ουσιαστικά. Να αντέξουμε αυτό που δεν αντέχεται; Αν δεν θέλουμε ρητώς το θάνατο που εκδηλώνεται μέσα μας, εκτός μας,

αλλά ποτέ χωρίς εμάς, θα μας δινόταν ίσως να τοποθετηθούμε στοχαστικά και δραστήρια στο αινιγματικό κέντρο της ολόκληρης σχέσης άνθρωπος-κόσμος. Θα είχαμε τότε να αντιμετωπίσουμε φιλικά και θαρραλέα τα απαρέγκλιτα αποσπάσματα όλων όσα «είναι» και το όλον αυτό διασπασμένο αυτό καθ' εαυτό, πέρα από το είναι και την αλήθεια, σ' ένα χρόνο που δεν θα ήταν αιώνιος ή επαναληπτικός, γραμμικός ή προοδευτικός. Αυτός ο χρόνος, όπου η χρονική επιστροφή θα εκδηλωνόταν ως διαφορετική, θα ήταν ο χρόνος της περιπλάνησης που καθορίζει την ιστορία των ανθρώπων, η οποία έχει γίνει πλανητική.

Τα διακυβεύματα που προκύπτουν κατά τη διάρκεια της περιπλάνησής μας και το ίδιο το διακύβευμα αφορούν κεντρικά το παιχνίδι της σχέσης άνθρωπος-κόσμος. Οι ερωτήσεις, περισσότερο απ' ό,τι τα προβλήματα, ακόμη και αν τις έχουμε επεξεργαστεί, παραμένουν ανοικτές, και η ερώτηση που ανοίγεται σ' εμάς ενώ ανοιγόμαστε σ' αυτήν είναι και παραμένει κεντρική σε σχέση με το κέντρο που διαφεύγει. Αυτό το κέντρο δεν είναι άλλο από το ενιαίο κέντρο όλων των αντιθέσεων και των διαφορών, όλων των συμπλοκών και των αγώνων που έχουν τελικά να παίξουν ένα ρόλο. Όλο και περισσότερο, το ανοικτό σύνολο αυτού που είναι και γίνεται, καθώς και ο κόσμος που δεν είναι ένας ορίζοντας των οριζόντων ή ο ύπατος ορίζοντας, θεωρούνται και βιώνονται με αδιαφορία. Η εγγενής αδιαφορία, παρ' όλες τις κουβέντες και τους διαλογισμούς, είναι προορισμένη να απλωθεί. Παραμένει ωστόσο δυνατή μια ανώτερη αδιαφορία, χωρίς να είναι συνώνυμη ουδετερότη-

τας, χλιαρότητας. Ακόμη και η φιλική και, ει δυνατόν, ποιητική σχέση με τον εαυτό μας, τους άλλους, τα πράγματα, δεν μπορεί παρά να γειτνιάζει επικίνδυνα με την κοινή και ταυτόχρονα με την ανώτερη αδιαφορία, στην προσπάθειά της να υπερβεί παραγωγικά αυτό που αποκρυσταλλώνεται σαν αγάπη ή συντροφικότητα και αυτό που μας βασανίζει σαν μίσος. Αλλά η αδιαφορία που δέχεται και που δίνει εξακολουθεί να παραμένει σκοπός.

Αυτό που χαρακτηρίζει τους ανθρώπους της εποχής μας, αν υποθέσουμε ότι αποτελεί ακόμη εποχή, δηλαδή το μετέωρο κάποιου πράγματος σαν έννοια, είναι ότι σέρνονται μισοευχαριστημένοι, μισοδυσανεστημένοι, ούτε ευχάριστοι, ούτε δυσανεστημένοι, πάνω σε μια γη που βαδίζει προς την ερήμωση. Ο γενικευμένος ναρκισσισμός τρέφει όλες τις εικόνες και το οικουμενικοποιημένο θέαμα αντιπροσωπεύει τη ζωή και τη φαντασία. Η βαθιά και γόνιμη οδύνη καλύπτεται και η ίδια από αυτό που είναι δοσμένο: ένα μίγμα μέτριας απελπισίας και νευρικής έξαρσης. Δεν υπάρχει λοιπόν τίποτα να περιμένουμε; Πριν μπορέσει, εκεί που κάθε φορά δημιουργείται, να ακουστεί η ερώτηση, αν πρέπει κάποτε να ακουστεί, όντα και πράγματα δεν θα πάψουν να ακολουθούν την πορεία τους σύμφωνα με τη λογική που τα συντηρεί και τα κινεί, διαρκώς κάπως ασταθή, διαρκώς πολύ ταραγμένα. Ακόμη κι αν ακουγόταν —από ποιον; και πώς;— ο σκεπτόμενος λόγος που λέει την ερώτηση, δεν θα είχε άμεση αποτελεσματικότητα και θα οδηγούσε σε όλες τις δυνατές και αδύνατες παρεξηγήσεις.

Χωρίς να εξιδανικεύουμε και χωρίς να καταδικάζουμε το παρελθόν που περιέχει αποθέματα μέλλοντος,

χωρίς να μαυρίζουμε υπερβολικά το παρόν που δεν είναι μαύρο αλλά θαμπό και γκριζο, κι ενώ ανοιγόμαστε στο μέλλον που έρχεται προς συνάντησή μας, αλλά το οποίο δεν θα είναι τόσο χαρούμενο ούτε τόσο καταστροφικό, οφείλουμε να διερευνήσουμε το μυστικό του χρόνου προσπαθώντας να ανταποκριθούμε σ' αυτό. Ο χρόνος δεν χωρίζεται σε τρεις διαστάσεις. Εκδηλώνεται ανά πάσα στιγμή ως παγχρονικότητα όπου παρελθόν, παρόν, μέλλον παίζουν ακατάπαυστα μαζί, ενωμένα και διαφοροποιημένα. Στην απόσυρσή του ανοίγεται σ' εμάς, για να προσπαθήσουμε, αν μας δινόταν η δυνατότητα, να μη βουλιάξουμε στην υπάρχουσα και λειτουργούσα τάξη-αταξία, παρ' όλες και με όλες τις δυσλειτουργίες της.

Το παιχνίδι του χρόνου, παιχνίδι του κόσμου, παιχνίδι της περιπλάνησης δεν έχει τίποτα το παιγνιώδες, το χαριτωμένο. Τα ενδοκοσμικά παιχνίδια παραμένουν διαφορετικά από το παιχνίδι του κόσμου. Αυτό το παιχνίδι παραμένει αβυσσαλέο, μας ζωντανεύει και μας θανατώνει. Χωρίς καθορισμένη αρχή, χωρίς προβλεπόμενο τέλος, γεννιέται και χάνεται. Εμείς, οι θνητοί, αποτελούμε μέρος του, γιατί δεν υπάρχει κόσμος χωρίς τον άνθρωπο και δεν μπορεί να υπάρξει κόσμος μόνο ή κυρίως ανθρώπινος. Δεν μπορούμε να σταματήσουμε να καλούμε αυτό που δεν είμαστε αλλά στο οποίο ανήκουμε. Και αυτό αντέχει πολλά ονόματα που του δόθηκαν, περιπαίζοντάς τα όλα. Διατρέχοντας όλο το δρόμο που ανοίγεται σ' εμάς, παροτρύνοντάς μας να τον ακολουθήσουμε και να τον χαράξουμε, δεν ξεκινάμε από μια αρχική λέξη και δεν καταλήγουμε σε μια ύπατη λέξη.

Στη διάρκεια της πορείας μας διασταυρωνόμαστε με άλλους δρόμους και άλλα μονοπάτια. Ωστόσο, ακόμη κι αν υπάρχει ένας δρόμος που επιβάλλεται, προσανατολισμένος από και προς το ενιαίο παιχνίδι, αυτή η πορεία δεν έχει κάποιο σκοπό. Ταυτόχρονα περιπλανώμενη και προσανατολισμένη, η πορεία μάς πηγαίνει όσο πιο μακριά γίνεται. Διαρκώς κάτω από τον αστερισμό του άσκεφτου, οδηγεί ενίοτε σε μια κορυφή απ' όπου γίνονται ορατοί άλλοι δρόμοι. Η κορυφή, όπου φτάνει κανείς στο τέλος, οδηγεί τον οδοιπόρο ήδη από το ξεκίνημα, συχνά εν αγνοία του. Αυτή η κορυφή φέρει ένα όνομα που είναι και δεν είναι η ύπατη λέξη. Το παιχνίδι του κόσμου μπορεί να λεχθεί σε μια γλώσσα προσφυή, προσεκτική συνάμα στη φιλία και στην πολλαπλότητα των λέξεων και των πραγμάτων. Αυτή η γλώσσα που έχει προέλθει από τη σιωπή, που μιλάει και που σιωπά, που μιλάει σιωπώντας και σιωπά μιλώντας, περιέχει άλλες γλώσσες. Κάθε γλώσσα περιέχει το μη ειπωμένο, και μιλάμε συχνά χωρίς να ξέρουμε ότι έτσι αποσιωπούμε επίσης αυτό για το οποίο γίνεται λόγος. Το πρωτόγνωρο μιας γλώσσας μπορεί να γονιμοποιήσει μια άλλη γλώσσα που εγγράφεται, κι αυτή επίσης, στο γλωσσικό κέντρο της σχέσης άνθρωπος-κόσμος. Η γλώσσα που εγγράφεται στο κέντρο της ολόκληρης σχέσης άνθρωπος-κόσμος δεν λούζεται στο φως, δεν δίνει αποκλειστικά και μόνο φως. Όλη η μεταφυσική είναι μια μεταφυσική του φωτός. Η αντιμεταφυσική επικαλείται ένα άλλο φως, το οποίο δεν απελευθερώνεται από το αυτό. Δεν είναι τόσο παράξενο όσο φαίνεται σε μια πρώτη προσέγγιση ότι μεταφυσική και αντιμεταφυσική

συνενωμένες λένε την κυριαρχία του φωτός και τη λένε ανθρωπομορφικά. Οι εξαιρέσεις είναι σπάνιες. Στους προσωκρατικούς συναντάμε τα πρώτα ίχνη της κυριαρχίας του φωτός, με περισσότερο ή λιγότερο ανθρωπομορφισμό. Ο Ηράκλειτος άραγε εξαιρείται; Με και μετά τον Χέγκελ η τάση για την κυριαρχία αυτή δεν σταματά ξαφνικά. Η μεταφυσική ως μεταφυσική είναι προορισμένη να ζησει μια μακριά παρακμή. Με τη σκέψη η οποία προσπαθεί να τοποθετηθεί σ' ένα άλλο σχήμα το φως δεν μπορεί πλέον να κρατήσει την κυρίαρχη δύναμή του. Η σκέψη του κόσμου, η γλώσσα της περιπλάνησης, η ερώτηση του παιχνιδιού κάνουν ώστε ο κόσμος και τα πράγματα να μη λούζονται πια στο φως. Όχι για να δούμε το σκότος να καταλαμβάνει τα πάντα, αλλά για να δούμε και να πούμε το διαρκές παιχνίδι του κιαροσκούρο, το παιχνίδι της σκιάς και του φωτός, του ξεδιπλώματος και της σύλληψης του φωτεινού με φόντο το αόρατο. Αυτό που είμαστε και αυτό που δεν είμαστε παραμένουν συνδεδεμένα με τον ίδιο δεσμό και προσφέρονται στην κατανόηση, διαρκώς υπό απόσυρση.

Το ερώτημα του κόσμου, επειδή δεν περιέχει ούτε πρώτη ούτε τελευταία λέξη, δεν ερωτά έναν υποτιθέμενο αστείρευτο ποταμό ή ένα διαρκές γίγνεσθαι. Ωστόσο δεν παγιώνει και δεν καθορίζει τα όντα και τα πράγματα, την ιερή και απαράβιαστη πραγματικότητα. Ο κόσμος δεν εννοείται πλέον ως το σύνολο των αποκαλύψεών του και των ανθρώπινων παραγωγών. Ωστόσο η ιστορία ως περιπλάνηση έχει έναν κάποιο προσανατολισμό και η γλώσσα που τον λέει χαρακτηρίζεται από την πολυσημία της. Κάθε φλυαρία για μια νέα αρχή από το

μηδέν είναι απλοϊκή και ηλίθια. Δεν ζούμε ούτε το τέλος του χρόνου ούτε την αυγή μιας νέας εποχής. Μάλλον νικημένοι παρά νικητές, κι ενώ οι νίκες μας οι ίδιες αποδεικνύονται μοιραίες, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι η ανθρωπότητα απέχει ακόμη πολύ από το να έχει εξαντλήσει όλες της τις δυνατότητες και ότι αυτή η μοντέρνα και μεταμοντέρνα μανία της διαρκούς «υπέρβασης» δεν είναι πορεία ζωής αλλά μάλλον έργο θανάτου. Όλες μας οι «ατομικές» και οι «συλλογικές» αφέλειες, όλη μας η μετριότητα, παρά και με όλο το θόρυβο που κάνουν, καταβαραθρώνονται μέσα στο κενό, αφήνοντας το μεγάλο αθεώρητο κενό. Σε εποχές μηδενισμού, το επίπεδο του ίδιου του μηδενισμού χαμηλώνει και παραμένουμε αδιάφοροι στο Τίποτα που δεν είναι μηδενιστικό και πηγαίνει με το ανοικτό Όλον. Κάποιο πράγμα που δεν είναι πράγμα, *res*, ετοιμάζεται να αλλάξει στη μορφή του κόσμου. Ένας δρόμος μάς εκπέμπει σήματα, αλλά δεν είναι εύκολο να τον πάρουμε γιατί βρίσκεται στα όρια του αδιάβατου. Η αναμονή αυτού που δεν θα έρθει ποτέ και το οποίο παραμένει χωρίς όνομα μπορεί να φαίνεται δελεαστική. Μια φωνή που έρχεται από τα βάθη μπορεί ωστόσο να μας δείξει ότι η παραγωγική αναμονή προέρχεται από το ίδιο το παιχνίδι του κόσμου και ότι δεν είναι δυνατή παρά μόνο με τη συμμετοχή της ενέργειάς μας. Θέλοντας να κατέχουμε, παραμένουμε ταυτόχρονα αποστερημένοι και κατεχόμενοι, ενώ μια κάποια αποδέσμευση δεν σπάει όλους τους δεσμούς αλλά τους μεταμορφώνει.

Αυτό που κρατάει την εποχή υπό τον έλεγχό του, και αναφερόμαστε στην τεχνική, διαπερνά όντα και πράγ-

ματα και τη σχέση μας με αυτά. Η τεχνολογία, η οποία δεν είναι λόγος επί της τεχνικής αλλά αυτό που καθορίζει τον τρόπο τού είναι και πράττειν, σκέπτεσθαι και οικοδομείν, αποτελεί, τρόπον τινά, υποκατάστατο της φιλοσοφίας. Είναι, όπως και η μεταφυσική του καιρού μας, μυθική και πραγματική. Υπεισέρχεται αποφασιστικά στο κέντρο της σχέσης που το ανθρώπινο διατηρεί με τον κόσμο, η οποία δεν είναι σχέση μεταξύ δύο οντοτήτων αλλά ένα και μοναδικό παιχνίδι. Το ένα και το άλλο υπάρχουν χάρη στη σχέση αυτή. Καθώς εκτυλίσσεται το τέλος της φιλοσοφίας, το οποίο θα διαρκέσει για πολύ, η σκέψη φιλοσοφικού τύπου θα συνεχίζει το δρόμο της, ενώ ένα άλλο είδος σκέψης έχει ήδη αναγγελθεί και δοκιμαστεί. Η σκέψη η οποία ανέρχεται εντεύθεν της φιλοσοφίας, τη διατρέχει και πηγαίνει πέρα από αυτή δεν είναι πλέον φιλοσοφική ούτε μεταφυσική. Δεν διαλύεται μέσα στην τεχνολογία. Αντιθέτως, έρχεται αντιμέτωπη με την τεχνική και προσπαθεί να ξετυλιχτεί ως *σκέψη*. Το αν η παγκόσμια ιστορία γνωρίσει μια μείζονα καταστροφή, αν εδραιωθεί μέσα στη διαρκή κρίση με σταθερές ανανεώσεις ή αν μπορέσει να γίνει κάποια στροφή που θα μας οδηγούσε σε μια άλλη σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο –σχέση που δεν θα ήταν πιο «επιτυχημένη»– αυτό δεν έχει αποφασιστεί. Η σκέψη, αλλά όχι μόνη της, μια ανθρώπινη διαθεσιμότητα, αλλά όχι κατά κύριο λόγο ανθρώπινη, η τεχνική, πολύ περισσότερο απ' ό,τι η τεχνολογία, νοούμενη φιλικότερα, θα μπορούσαν άραγε να μας βοηθήσουν στην πορεία μας και να μας προσφέρουν το χωροχρόνο μιας άλλης διαμονής; Κάθε διαμονή του ανθρώπου υπήρ-

ξε ωστόσο ουσιαστικά μη ικανοποιητική σε οποιαδήποτε εποχή, γιατί καμιά διαμονή δεν μπορεί να ταυτιστεί με τον κόσμο. Δεν βαδίζουμε προς ένα στόχο τον οποίο έχουμε θέσει και θελήσει ως τέτοιον. Ούτε χρυσός αιώνας, ούτε χαμένος και ξανακερδισμένος παράδεισος, ούτε μέρος εσχατολογικής ευτυχίας, ούτε πραγματοποιημένη ουτοπία, αυτό το πεδίο μιας άλλης σχέσης με τον κόσμο θα υπερέβαινε την εμπειρία ενός τέλους (στόχος και τέλος) και την απελπισία να μην μπορούμε να αγγίξουμε ποτέ την αρμονία. Αραγε είναι δυνατόν; Ή μήπως είναι ένα ατελείωτο καθήκον το οποίο εμπίπτει στη σφαίρα του ιδεαλισμού; Αυτό που ανοίγεται ως δυνατόν είναι προορισμένο να σκοντάψει στη μείζονα αδυναμία: ο άνθρωπος δεν μπορεί να είναι ο κόσμος. Ο χωρισμός μεταξύ ανθρώπου και κόσμου, η διαφορά από την οποία προέρχονται όλα μας τα δεινά, η αποτυχία, συχνά παραγωγική, κάθε εξατομίκευσης και κάθε κοινωνικοποίησης, δεν παύουν να παίζουν. Το πολύ, ίσως θα μπορούσαμε να φανούμε ικανοί να διερευνήσουμε το αίνιγμα του ενιαίου παιχνιδιού στο οποίο δεν έρχονται αντιμέτωποι μόνο δύο εταίροι. Δεν μπορεί να καταργηθεί η αμηχανία και δεν μπορεί να ξεπεραστεί διαλεκτικά. Εφόσον είμαστε ανθρώπινα όντα, εφόσον είμαστε ανθρώπινα όντα στη σχέση μας με τον κόσμο—διότι μέσα και μέσω αυτής της σχέσης υπάρχουμε εμείς «και» ο κόσμος—παγιδευμένοι σ' ένα παιχνίδι μοναδικό, με πολλαπλή ακτινοβολία, οφείλουμε να βιώσουμε την εμπειρία του ενός και του πολλαπλού που ανήκουν στο παιχνίδι. Μέσα στην πολυσημία των λέξεων και την πολλαπλότητα των πραγμάτων, μόνο μια

διαθεσιμότητα έναντι του αποσπασματικού Ενός-Όλου θα ήταν ικανή να μας καταστήσει θετικά διακείμενους προς αυτό που έρχεται προς συνάντησή μας, προετοιμάζοντάς μας να το μεταμορφώσουμε παραγωγικά. Η σκέψη είναι απαραίτητη στην πορεία που δεν υπακούει σε μια πρώτη ή τελευταία λέξη. Δεν υπάρχει ωστόσο μια πρόοδος δίχως τέλος, μια ατελείωτη πρόοδος της σκέψης. Πλούσια από όλες της τις δυνατότητες, η σκέψη δεν μπορεί να ξεφύγει από το ίδιο της το πεπερασμένο. Κάτω από έναν αστερισμό μάλλον παρά μέσα σ' ένα σύστημα, η σκεπτόμενη σκέψη μπορεί να προσπαθήσει να διαρθρωθεί με μια εξαιρετική προσοχή και πλήρης ελαφρότητας, πάντοτε μέσα στη μη ολοκλήρωση και στο χείλος της αβύσσου. Είτε επιτύχει, είτε αποτύχει, είτε γνωρίσει και τα δύο ταυτόχρονα, δεν είναι μια υπόσχεση που πρέπει ή που δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί. Πιο αρχέγονη και πιο μελλοντική από οποιαδήποτε υπόσχεση, παραμένει όλη συγκεντρωμένη και όλη ακτινοβολούσα στο πεδίο που χωρίς αυτή θα ήταν άφατο και ακατοίκητο. Οι νομάδες και οι επιδημητικοί υπακούουν στον ίδιο ρυθμό ο οποίος, στη διάρκεια της περιπλάνησης, οικοδομεί κατοικίες όπου οι άνθρωποι, που δεν μένουν ποτέ σ' έναν τόπο, διαρκώς διαφεύγοντες, ακολουθούν το γήινο και το αστρικό πεπρωμένο τους.

Δεν υπάρχει τελευταία λέξη. Κι αν το παιχνίδι του κόσμου θα έπρεπε να είναι η τελευταία λέξη, δεν θα μπορούσε να ειπωθεί και να παιχτεί παρά μόνο πολλαπλά. Το παιχνίδι του κόσμου τρέφει και καταστρέφει όλες τις τελευταίες λέξεις.

ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟ

Όλα εξαρτώνται, διαφορετικά, από τη σχέση μας με τον κόσμο. Η ιστορία των μεταμορφώσεων αυτής της σχέσης και η ίδια η ιστορία ως ιστορία της περιπλάνησης –γιατί χωρίς περιπλάνηση δεν θα υπήρχε παγκόσμια ιστορία και χωρίς παγκόσμια ιστορία δεν θα υπήρχε περιπλάνηση– παραμένουν άσκεφτες, καθότι το άσκεπτο μπορεί να αποδειχτεί πιο παραγωγικό από το σκεπτό. Το σύνολο των ιστορικών σχέσεων βασίζεται σε διστορικές σχέσεις, ασφαλώς χρονικές, και όχι αιώνιες. Ωστόσο ο χωροχρόνος του «αμετάβλητου» δεν επιτρέπει να τον τοποθετήσουμε. Η ιστορία των γεγονότων περιέχεται στην Ιστορία και αυτή στην ιστορία του κόσμου. Μέσω του «τέλους της ιστορίας» και της συνέχειας της ιστορίας, έμπλεης θορύβου και οργής, η οποία δεν βλέπει να αναδύεται μια μεγάλη εποχή, η τεχνική δεν μπορεί να κινητοποιηθεί χωρίς κάποια σχέση με το κενό του κόσμου. Ακόμη και όταν ευχόμαστε μια ποιητική, αν όχι μαγική, σχέση που να ενώνει τα αποσπάσματα του κόσμου, το αδήριτο δεν μας εγκαταλείπει. Μας θυσιάζει στις επιταγές των καιρών, αλλά η θυσία μπορεί

να αφήνει ίχνη που δείχνουν ένα δρόμο τον οποίο άλλοι θα ξαναπάρουν με τον τρόπο τους. Είμαστε υποχρεωμένοι να το παραδεχτούμε και να το σκεφτούμε: δεν μπαίνουμε σε μια εποχή όπου μεγάλες σκέψεις, αναγνωρισμένες ως τέτοιες και όχι ευνουχισμένες, μορφές τέχνης ριζικά πρωτότυπες και σημαντικές μετατρεπτικές δράσεις πολιτικού τύπου θα μπορούσαν να εκδηλωθούν και να αποδειχτούν γόνιμες. Είμαστε άραγε καταδικασμένοι στην επανάληψη και τις μικροκαινοτομίες; Η ερώτηση δεν τίθεται με τους όρους αυτούς. Αυτό που συμβαίνει σ' εμάς που είμαστε προορισμένοι για τις πολλαπλές εκδοχές του ίδιου είναι ένα σχεδόν αδιαχώριστο μίγμα καινοτομιών και επαναλήψεων. Μόνο ορισμένοι μετεωρίτες, τους οποίους θα προσπαθήσουμε να οικειοποιηθούμε, όταν δεν θα μπορούμε να τους αγνοήσουμε παντελώς, θα διασχίζουν ακόμη τον ουρανό του κόσμου. Δεν θα μπορούν ίσως να ταυτιστούν με παραδειγματικές περιπτώσεις. Ενώ δεν θα μπορούν να απελευθερωθούν από όλα αυτά που τους περικλείουν και τους διαπερνούν, οι «μετεωρίτες» αυτοί θα πρέπει να διασχίσουν το χρόνο, πέρα από την παρουσία και την απουσία, εκπέμποντας ένα φωτισμό που δεν θα πήγαζε από το καθαρό φως. Ταυτόχρονα λόγος και χειρονομία, ο ερεβώδης αυτός φωτισμός θα διέσχιζε διστορικά αυτό που παίζει και αυτό που έχει παιχτεί.

Ύστερα από τόσους αιώνες ιδεαλιστικής μεταφυσικής σχετικά με το Είναι του όντος, ύστερα από το μηδενισμό που μηδενίζει και το Είναι και το ον και αυτομηδενίζεται, το *παιχνίδι* θα μπορούσε όχι να λάμψει αλλά να ξεδιπλωθεί ως παιχνίδι του κόσμου, φωτίζοντας τα

ιδιαίτερα παιχνίδια αλλά παραμένοντας αυτό καθ' εαυτό άπιαστο, δηλαδή κρύβοντας το άσκεπτό του. Αυτό το πάλλον παιχνίδι που παραμένει πρωτότυπο και το οποίο προσπαθούμε να σκεφτούμε διασχίζει τις υψηλότερες έννοιες: το Ον, το θεό, τη φύση, τον άνθρωπο, την κοινωνία, την τεχνική. Περιλαμβάνοντάς τες και τοποθετώντάς τες, ανοίγεται, «είναι» το ίδιο το Άνοιγμα. Συλλαμβάνοντάς το ως έχει και όχι με αφετηρία αυτό ή το άλλο ιδιαίτερο και ενδοκοσμικό παιχνίδι, κλείνει με το άνοιγμά του την κυριαρχία της παράστασης, της βάσης, των ιδανικών, και μάλιστα την εμπειρική λατρεία των γεγονότων. Με αφετηρία «αυτό» το παιχνίδι είναι δυνατόν να σκεφτούμε την εποχή όπου το Όλον γίνεται τίποτα. Πρόκειται για άλλο όνομα του ανοίγματος του χρόνου που επιτρέπει το φωτισμό του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος, ακόμη κι αν το μέλλον είναι λιγότερο ανοιχτό απ' ό,τι θα είχαμε την τάση να σκεφτούμε. Ακόμη και αν οι «μαύρες» σκέψεις, οι αποκαλούμενες απαισιόδοξες, απασχόλησαν τη σκηνή περισσότερο από τις αισιόδοξες σκέψεις, μας έχει δοθεί—αν ανοιχτούμε στον αστερισμό του κόσμου, του παιχνιδιού, του χρόνου—να ζήσουμε, να σκεφτούμε και να δράσουμε πέρα από κάθε αισιοδοξία ή απαισιοδοξία, πέρα από την τραγωδία και την κωμωδία. Ανταποκρινομένοι σ' αυτό που καθιστά δυνατή μια κάποια ηρεμία, μια προβληματική σοφία.

Η τεχνική που εξουσιάζει τον ορατό ορίζοντα εξακολουθεί και θα εξακολουθήσει το έργο της. Πρέπει άραγε να επεξεργαστούμε την ιστορία της τεχνικής; Αν η «τεχνική» αναδύεται στοιχειωδώς από την προϊστορία,

αν καθορίζει όλη την ιστορία κι αν εξακολουθεί να είναι προορισμένη να γνωρίσει μια μεγάλη διστορική ανάπτυξη, ωστόσο είναι υπό την ιδιότητα της σύγχρονης τεχνικής που υπολογίζει και διατάσσει, σχεδιάζει και προγραμματίζει, ενημερώνει και χειρίζεται, κάνει σχέδια και κυβερνά – κυβερνητικά. Όμως η τεχνική έχει επίσης τις μακρινές της πηγές στο μαγικό κόσμο και τους μύθους, το ιερό και τις ιεροτελεστίες, πριν όλα αυτά γίνουν θρησκεία. Οι απαρχές πρέπει να διερευνηθούν ακόμη, να ερωτηθούν από τη σκέψη, και όχι μόνο από την αρχαιολογία και την εθνολογία. Ο κόσμος, τον οποίο ο κόσμος της τεχνικής καλύπτει μάλλον παρά αποκαλύπτει, μπορεί να είναι αντικείμενο σκέψης και εμπειρίας όπως το ιερό; Δεν είναι κοινός σε όλους, σε όλα, διαφορετικός από όλα κι από όλους; Το ιερό, περισσότερο κι από το θείο, αποσύρεται ενώ ανοίγεται μέσα στο ανίερο. Η εποχή μας θέλει να είναι κατηγορηματικά τεχνικοεπιστημονική. Δεν παύει ωστόσο να κυριαρχείται από τις δυνάμεις που προηγούνται και που την υπερκαθορίζουν. Το μυστικό του ιερού δεν διέπει την εποχή μας και το θείο φαίνεται να έχει απομακρυνθεί οριστικά. Οι μικρές θρησκευτικότητες που φυτρώνουν εδώ κι εκεί, υποκατάστατα αυτού που παραμένει απόν, μάλλον επιβεβαιώνουν την εν λόγω απόσυρση. Αντιθέτως, αυτό που εξακολουθεί το παιχνίδι του, είναι η μυθολογική δύναμη, η οποία, στην πλήρη εποχή της τεχνικής, έχει όλο το μέλλον μπροστά της, και γίνεται μυθο-τεχνο-λογική. Υπό την ιδιότητα αυτή αντικαθιστά την οντο-θεο-λογία η οποία έχει γίνει ανθρωπολογία. Ζητά άραγε μια προσέγγιση τυχαία μάλλον παρά τυχοδιωκτική, που ανοίγει

και είναι ανοικτή μάλλον παρά τυχαία; Η μυθο-τεχνολογική εποχή αποτελεί άραγε το τελευταίο ορατό στάδιο του γίνεσθαι-κόσμος της σκέψης, του γίνεσθαι-σκέψη του κόσμου; Αυτό δεν έχει ακόμη αποφασιστεί. Ένα πράγμα φαίνεται σίγουρο: μέσα στην ενότητα και την πολλαπλότητα του σκεπτόμενου και του ποιητικού λόγου, μέσα στην ενότητα-πολλαπλότητα του κόσμου και των πραγμάτων, η ακατάπαυστη μεταμόρφωση εξακολουθεί το ορατό και αόρατο έργο της, πάντοτε χωρίς σταθμό, ενώ ανοίγεται το παιχνίδι όπου όλα παίζουν με όλα, παιχνίδι αποκαλυπτικό που παραμένει εξίσου συγκαλυμμένο. Αντί να τρέχουμε διαρκώς από το ένα πράγμα στο άλλο, και ενώ εξακολουθούμε το δρόμο της περιπλάνησής μας, θα έπρεπε να επιχειρήσουμε μια μετατροπή: να μην ξεκινάμε από πράγματα –ανθρώπινα και μη ανθρώπινα– για να καταλήξουμε στον κόσμο, ούτε να ξεκινάμε από τον κόσμο –που δεν είναι ποτέ μόνος– για να επιστρέψουμε στα πράγματα, αλλά τοποθετημένοι εξαρχής μέσα στην απαρέγκλιτη σχέση, να αναλαμβάνουμε ταυτόχρονα τη σχέση την ίδια, αυτό που την εγκαθιδρύει και αυτό που την αποτελεί.

Αυτό που άλλοτε εξαρτάτο από τη φιλοσοφία το έχουν αναλάβει ο λογικός θετικισμός, η αναλυτική φιλοσοφία της γλώσσας, η ψυχολογία, η κοινωνιολογία, η ιστορία των ιδεών και η αισθητική. Η φιλοσοφία παραδοσιακού τύπου, ή με τους παραδοσιακούς της τύπους, έζησε και επιβιώνει ακόμη. Δεν αποκλείεται μετά το «τέλος» της να εμφανιστεί και πάλι και η ίδια η μεταφυσική να γνωρίσει μια αναγέννηση. Αλλά δεν πρόκειται να διαδραματίσουν αποφασιστικό ρόλο. Το έργο μιας

αναδρομικής και προδρομικής σκέψης είναι πολύ πιο σημαντικό. Σκέφτομαι τον κόσμο με αφετηρία αυτό που προσφέρει προς σκέψη, σκέφτομαι τον κόσμο και τους αστερισμούς του με αφετηρία το άσκεφτο, σκέφτομαι αυτό που επιδέχεται σκέψη το οποίο προσφέρεται και αποσπάται, συνιστά το έργο που επιβάλλεται στη σκέψη η οποία θα συντριβεί, αφού ολοκληρώσει όλα όσα της ήταν δυνατά, μπροστά στο ερώτημα του άσκεπτου κόσμου. Η σκέψη δεν αποτυγχάνει μόνο και κυρίως εξαιτίας των δικών της ελαττωμάτων, αλλά γιατί, πέρα από κάθε επιτυχία και κάθε αποτυχία, ο ίδιος ο κόσμος, τρόπον τινά, δεν προσφέρεται εξ ολοκλήρου σε καμία σύλληψη. Αυτός μας συλλαμβάνει περισσότερο απ' ό,τι εμείς τον συλλαμβάνουμε. Ακόμη κι αν πούμε ότι άνθρωπος και κόσμος αποτελούν ένα –όπου ο ένας δεν είναι ο άλλος, όπου ο καθένας δεν είναι χωρίς τον άλλο που δεν είναι ένας άλλος– κινδυνεύουμε να τους θεωρήσουμε σαν δύο οντότητες περισσότερο ή λιγότερο ξεχωριστές. Μπορούμε να πούμε ότι επιβάλλουν μια μη ταυτολογική διαμεσολαβητική ταυτότητα; Ποιος επιβάλλεται σε ποιον; Δεν πρέπει να μιλάμε για ενότητα; Όπως και να 'χει, δεν πρέπει να πάψουμε να βλέπουμε πώς υπεισέρχεται η σχέση, ή μάλλον το κέντρο της ολοκληρωτής σχέσης απ' όπου αναδύονται άνθρωπος και κόσμος.

Τι κρατάει, κινεί, κάνει να αλλάζει, μεταμορφώνει τον κόσμο; Ίσως πρέπει να απελευθερωθούμε από αυτό το είδος ερώτησης απελευθερώνοντάς την και την ίδια. Το μυστικό του κόσμου της ερώτησης που διατυπώνεται ως «τι είναι αυτό;» έγκειται στην προετοιμασία μιας μεταμόρφωσης.

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΑΞΕΛΟΥ

- Φιλοσοφικές δοκιμές (Παπαζήσης, 1952)
Marx penseur de la technique (Minuit, 1961)
Héraclite et la philosophie (Minuit, 1962· ελλ. μτφρ. *Ο Ηράκλειτος και η φιλοσοφία*, Εξάντας, 1974)
Vers la pensée planétaire (Minuit, 1964· ελλ. μτφρ. *Προς την πλανητική σκέψη*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1985)
Einführung in ein künftiges Denken (Niemeyer, 1966)
Le Jeu du monde (Minuit, 1969)
Arguments d'une recherche (Minuit, 1969)
Pour une éthique problématique (Minuit, 1972· ελλ. μτφρ. *Για μια προβληματική ηθική*, Ηριδανός, 1974, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1992)
Entretiens (Fata Morgana, 1973· ελλ. μτφρ. *Συζητήσεις*, Νεφέλη, 1986)
Horizons du monde (Minuit, 1974· ελλ. μτφρ. *Ορίζοντες του κόσμου*, Δωδώνη, 1978)
Contribution à la logique (Minuit, 1977)
Problèmes de l'enjeu (Minuit, 1979)
Systématique ouverte (Minuit, 1984· ελλ. μτφρ. *Ανοιχτή συστηματική*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1989)
«De la mythologie à la technologie» (*Cahiers de philosophie ancienne*, No 7, Βρυξέλλες, 1989· ελλ. μτφρ. *Από τη μυθολογία στην τεχνολογία*, Άγρα, 1986)
Métamorphoses (Minuit, 1991)
Από το εργαστήριο της σκέψης (Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1992)
Γιατί σκεφτόμαστε; Τι να πράξουμε (Νεφέλη, 1993)

Κώστας Αξελός

Γράμματα σ' ένα νέο στοχαστή

Ξεκινώντας από το κέντρο της ολόκληρης σχέσης άνθρωπος-κόσμος ξετυλίγονται διάφορα ερωτήματα, αδιάρρηκτα συνδεδεμένα. Είμαστε στον κόσμο; Πού έγκειται το αίνιγμα αυτού που συνήθως θεωρείται η πιο στέρεη βάση, του αισθητού και του συγκεκριμένου; Πώς ενώνονται και διαφοροποιούνται το αδιαφανές και το διαφανές; Η φιλία που δεν είναι μόνο μια ατομική υπόθεση και η πολιτική που δεν είναι ποτέ ολικά παραδεκτή μένουν πάντα μετέωρες. Η μελέτη αυτών των προβλημάτων – η επεξεργασία τους και η διευκρίνισή τους – είναι ταυτόχρονα ενιαία και πολλαπλή. Και ακόμα και αν δεν υπάρχει μια τελευταία λέξη που να κλείνει κάθε συζήτηση, η αναδρομική και προδρομική σκέψη που διατρέχει αυτά τα *Γράμματα* μπορεί να προσφέρει έναν προσανατολισμό.